

АД АЎТАРА

Пачынаючы жыцццяпіс героя майго, Аляксея Фёдаравіча Карамазавы, знаходжуся я ў нейкім сподзіве. Што праўда: хоць я і называю Аляксея Фёдаравіча маім героем, але, аднак, сам ведаю, што чалавек ён ані не вялікі, а таму і прадбачу непазбежныя пытанні накштальт такіх: чым жа варты ўвагі ваш Аляксей Фёдаравіч, што вы абралі яго сваім героем? Што зрабіў ён такога? Каму і чым вядомы? Чаму я, чытач, павінен марнаваць час на вывучэнне фактаў яго жыцця?

Апошняе пытанне самае конавае, бо на яго магу толькі адказаць: «Мабыць, убачыце самі з рамана». Ну а калі прачытаюць раман і не ўбачаць, не згодзяцца з паказальнасцю майго Аляксея Фёдаравіча? Кажу так, таму што з жалем гэта прадбачу. Для мяне ён паказальны, але абсалютна сумняваюся, ці паспею гэта давесці чытачу. Рэч у тым, што гэта, бадай, і дзеяч, але дзеяч няпэўны, нявызначаны. Зрэшты, дзіўна б патрабаваць у такі час, як наш, ад людзей зразумеласці. Адно, бадай, досыць несумніўна: гэта чалавек неўразумелы, нават дзівак. Але неўразумеласць і дзівацтва хутчэй шкодзяць, чым даюць права на ўвагу, асабліва калі ўсе імкнуцца да таго, каб аб'яднасць прыватнасці і знайсці хоць які-небудзь агульны сэнс ва ўсеагульнай бяссэнсцы. Дзівак жа ў большасці выпадкаў прыватнасць і адасабленне. Ці не так?

Вось калі вы не згодзіцеся з гэтым апошнім тэзісам і

адкажаце: «Не так» ці «не заўжды так», то я, бадай, акрыяю душой наконт значэння героя майго Аляксея Фёдаравіча. Бо не толькі дзівак «не заўжды» прыватнасць і адасабленне, а наадварот, бывае так, што менавіта ён, бадай, і носіць у сабе іншы раз сяродавік цэлага, а астатнія людзі яго эпохі — усе, якім-небудзь наплыўным ветрам, на час чамусьці ад яго адарваліся...

Я б, зрэшты, не пускаўся б у гэтыя вельмі нецікаўскія і цьмяныя тлумачэнні і пачаў бы проста-папросту без прадмовы: спадабаецца — так і так прачытаюць; але бяда ў тым, што жыццямі ж у мяне адзін, а раманаў два. Галоўны раман другі — гэта дзейнасць майго героя ўжо ў наш час, менавіта ў наш цяперашні сучасны момант. Першы ж раман узнік яшчэ трынаццаць гадоў таму, і ёсць амаль нават і не раман, а толькі адзін момант з першага юнацтва майго героя. Абысціся мне без гэтага першага рамана немажліва, таму што многае ў другім рамане стала б незразумелым. Але такім чынам яшчэ ўскладняецца першапачатковая мая цяжкасць: калі ўжо я, то бок сам біёграф, бачу, што і аднаго вось рамана, мабыць, было б для такога сціплага і няпэўнага героя залішне, то як жа з'яўляцца з двума і чым патлумачыць такую з майго боку фанабэрлівасць?

Бянтэжачыся ў развязванні гэтых пытанняў, надумваюся іх абысці без усякага развязвання. Зразумела, праніклівы чытач ужо даўно ўгадаў, што я з самага пачатку да гэтага і схіляў, і толькі крыўдаваў на мяне, навошта я марную бясплённыя словы і каштоўны час. На гэта адкажу ўжо

дакладна: марнаваў я бясплённыя словы і каштоўны час, папершае, з ветлівасці, а па-другое, з хітрасці: усё ж, маўляў, загадзя ў чымсьці папярэдзіў. Зрэшты, я нават рады таму, што раман мой разбіўся сам сабою на два аповеды «пры істотным адзінстве цэлага»: пазнаёміўшыся з першым аповедам, чытач ужо сам вызначыць: ці варта яму распачынаць другі? Безумоўна, ніхто нічым не звязаны; можна кінуць кнігу і з дзвюх старонак першага аповеду, з тым каб і не разгортаць больш. Але ж ёсць такія далікатныя чытачы, якія неадменна захочуць дачытаць да канца, каб не памыліцца ў бесстароннім меркаванні; такія, напрыклад, усе рускія крыгькі. Дык вось якраз перад такімі ўсё ж такі сэрцу лягчэй: нягледзячы на ўсю іх акуратнасць і добрасумленнасць, усё ж такі даю ім самую законную падставу кінуць аповед на першым эпізодзе рамана. Ну вось і ўся праדмова. Я цалкам згодны, што яна залішняя, але паколькі яна ўжо напісаная, дык няхай і застанецца.

А зараз за працу.

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

Книга першая. ПІСТОРЫЯ АДНОЙ СЯМЕЙКІ

I. ФЁДАР ПАЎЛАВІЧ КАРАМАЗАЎ

Аляксей Фёдаравіч Карамазавіч быў трэцім сынам памешчыка нашага павета Фёдара Паўлавіча Карамазавы, такога вядомага ў свой час (ды і цяпер яшчэ ў нас прыгадванага) па трагічным і цёмным сконе сваім, які здарыўся роўна трынаццаць гадоў таму і пра які паведамлю ў сваім месцы. Цяпер жа скажу пра гэтага «памешчыка» (як яго ў нас называлі, хаця ён усё жыццё зусім амаль не жыў у сваім маёнтку) толькі тое, што ён быў дзіўны тып, які досыць часта, аднак, сустракаецца, менавіта тып чалавека не толькі дрэннага і разбэшчанага, але разам з тым і бязладнага, — але з такіх, аднак, бязладных, што ўмеюць цудоўна ўладкоўваць свае маёмасныя штучкі, і толькі, здаецца, адны гэтыя. Фёдар Паўлавіч, напрыклад, пачаў амаль што ні з чым, памешчык ён быў самы маленькі, бегаў палуднаваць па чужых сталах, мерыўся ў прыжывалы, а між тым у момант скону ягонага ў яго выявілася да ста тысяч рублёў чыстымі грашыма. І ў той жа час ён усё ж такі ўсё жыццё сваё працягваў быць адным з самых бязладных шаленцаў па ўсім нашым павеце. Паўтару яшчэ: тут не глупства; большасць гэтых шаленцаў досыць разумныя і хітрыя, — а менавіта бязладнасць, ды яшчэ нейкая

асаблівая, нацыянальная.

Ён быў жанаты два разы, у яго было тры сыны: старэйшы, Дзмітрый Фёдаравіч, ад першай жонкі, а астатнія два, Іван і Аляксей, ад другой. Першая жонка Фёдара Паўлавіча была з досыць багатага і знанага роду дваран Мівусавых, таксама памешчыкаў нашага павета. Як менавіта здарылася, што дзяўчына з пасагам, ды яшчэ прыгожая і, звыш таго, з жвавых разумніц, якія такія нярэдка ў нас у цяперашняе пакаленне, але з'яўляліся ўжо ў мінулым, магла выйсці замуж за такога нікчэмнага «мазгляка», як усе яго тады называлі, тлумачыць надта не стану. Бо ведаў жа я адну дзеўчынёху, яшчэ ў пазамінулым «рамантычным» пакаленні, якая пасля некалькіх гадоў загадкавага кахання да аднаго спадара, за якога, зрэшты, заўсёды магла выйсці замуж самым спакойным чынам, скончыла, аднак, тым, што сама навядумляла сабе непераадольныя перашкоды і ў бурную ноч кінулася з высокага берага, падобнага да стромы, у досыць глыбокую і хуткую раку і загінула ў ёй літаральна ад уласных капрызаў, толькі з-за таго, каб удаваць шэкспіраўскую Афелію, і нават так, што калі б была гэтая строма, так даўно ёю пазначаная і ўлюбёная, не настолькі маляўнічая, а на яе месцы — толькі праязічны плоскі бераг, то самазабойства, мабыць, не здарылася б увогуле. Факт гэты сапраўдны, і трэба думаць, што ў нашым рускім жыцці, у два ці тры апошнія пакаленні, такіх ці аднатыпных з ім фактаў здаралася нямала. Падобна да таго і ўчынак Адэлаіды Іванаўны Мівусавай быў без сумніву водгукам

чужых павеваў і таксама палоннай думкі раздражненнем. Ёй, мабыць, захацелася абвясціць жаночую самастойнасць, пайсці супраць грамадскіх умоў, супраць дэспатызму сваёй роднасці і сям'і, а паслужлівая фантазія пераканала яе, дапусцім, на адзін толькі момант, што Фёдар Паўлавіч, нягледзячы на свой чын прыжывалы, усё ж такі адзін з найсмялейшых і найкплівейшых людзей той, пераходнай да ўсяго лепшага, эпохі, у той час як ён быў толькі злы блазан, і больш нічога. Пікантнае было яшчэ і ў тым, што ўсё абышлося выкраданнем, а гэта вельмі прывабіла Адэлаіду Іванаўну. Фёдар жа Паўлавіч на ўсе падобныя пасажы быў нават і па сацыяльным сваім становішчы вельмі тады падрыхтаваны, бо палка жадаў уладкаваць сваю кар'еру хаця б нечым; прымазацца ж да добрай радні і ўзяць пасаг было вельмі спакусліва. Што ж да ўзаемнага кахання, то яго ўвогуле, здаецца, не было — ні з боку маладой, ні з яго боку, нягледзячы нават на прыгожасць Адэлаіды Іванаўны. Так што выпадак гэты быў, мабыць, адзіным у сваім сэнсе ў жыцці Фёдара Паўлавіча, найюрлівейшага чалавека падчас усяго свайго жыцця, вокамненна падрыхтаванага прылішнуць да якой заўгодна спадніцы, толькі б тая яго панадзіла. А між тым адна толькі гэтая жанчына не зрабіла на яго з жарсцевага боку ніякага асаблівага ўражання.

Адэлаіда Іванаўна, адразу ж пасля выкрадання, умомант разгледзела, што мужам сваім яна толькі пагарджае і больш нічога. Такім чынам, вынікі шлюбу выявіліся з надзвычайнаю хуткасцю. Нягледзячы на тое што сям'я нават досыць хутка змірылася з падзеяй і дала

ўцякачцы пасаг, паміж сужэнцамі пачалося самае бязладнае жыццё і вечныя сцэны. Распавядалі, што маладая жонка выявіла пры тым непараўнальна больш высакароднасці і ўзвышанасці, чым Фёдар Паўлавіч, які, як вядома цяпер, сцягнуў у яе тады ж, разам, усе яе грошыкі, да дваццаці пяці тысяч, як толькі яна іх атрымала, так што тысячкі гэтыя з таго часу літаральна нібы ўпалі для яе ў ваду. Вёсачку ж і досыць добры гарадскі дом, якія таксама пайшлі ёй у пасаг, ён доўгі час і колькі меў сіл стараўся перавесці на сваё імя праз здзяйсненне якога-небудзь падыходнага акта і пэўна б дамогся гэтага з-за адной, так бы мовіць, пагарды і агіды да сябе, якую ён абуджаў у сваёй жонцы штохвіліны сваімі бессаромнымі выклечваннямі і вымольваннямі, з-за адной яе душэўнай стомы, толькі каб адкаснуўся. Але, на шчасце, заступілася сям'я Адэлаіды Іванаўны і абмежавала хапугу. Дакладна вядома, што паміж сужэнцамі здараліся нярэдка бойкі, але, паводле падання, біў не Фёдар Паўлавіч, а біла Адэлаіда Іванаўна, пані гарачая, смелая, смуглая, нецярыплівая, адораная надзвычайнай фізічнай сілай. Нарэшце яна кінула дом і збегла ад Фёдара Паўлавіча з адным семінарыстам-настаўнікам, што гінуў ад галечы, пакінуўшы Фёдару Паўлавічу на руках трохгадовага Міцю. Фёдар Паўлавіч у момант завёў у доме цэлы гарэм і самае разгульнае п'янства, а ў антрактах ездзіў ледзь не па ўсёй губерні і слёзна скардзіўся ўсім і кожнаму на збеглую Адэлаіду Іванаўну, прычым паведамляў такія падрабязнасці, якія надта б сорамна было паведамляць мужу пра сваё шлюбнае жыццё. Галоўнае, яму як быццам

прыемна было і яго нават цешыла разыгрываць перад усімі сваю смешную ролю пакрыўджанага мужа і з прыхарошваннем нават распісваць падрабязнасці пра сваю крыўду. «Падумаеш, што вы, Фёдар Паўлавіч, чын атрымалі, так вы задаволены, нягледзячы на ўсе вашыя нягоды», — казалі яму кпліўцы. Многія нават дадавалі, што ён рады з'явіцца ў падноўленым выглядзе блазна і што наўмысна, дзеля ўзмацнення смеху, робіць выгляд, што не заўважае свайго камічнага становішча. Хто ведае зрэшты, мабыць, было гэта ў ім і наіўна. Нарэшце яму ўдалося выявіць сляды сваёй уцяжачкі. Небарака апынулася ў Пецярбурзе, куды перабралася з сваім семінарыстам і дзе беззапаветна пусцілася ў самую поўную эмансіпацыю. Фёдар Паўлавіч неадкладна замітусіўся і пачаў збірацца ў Пецярбург, — для чаго? — ён, безумоўна, і сам не ведаў. Праўда, мабыць, ён бы тады і паехаў; але, прыняўшы такое рашэнне, у той жа час палічыў за сабой асаблівае права, дзеля бадзёрасці, перад дарогай, пусціцца зноў у самае бязмежнае п'янства. І вось менавіта ў гэты час сям'ёю яго жонкі атрымалася вестка пра смерць яе ў Пецярбурзе. Яна неяк раптам памерла, дзесьці на паддашку, паводле адных расповедаў — ад тыфу, а паводле іншых — быццам бы з голаду. Фёдар Паўлавіч даведаўся пра смерць сваёй жонкі п'яны; кажуць, пабег па вуліцы і пачаў крычаць, з радасці цягнучы рукі да неба: «Цяпер адпушчаны», а паводле іншых — плакаў наўзрыд як малое дзіця, і да таго, што, кажуць, шкада нават было глядзець на яго, нягледзячы на ўсю да яго агіду. Вельмі можа быць, што было і тое, і

другое, то бок што і радаваўся ён свайму вызваленню, і плакаў па вызваліцельцы — усё разам. У большасці выпадкаў людзі, нават ліхадзеі, значна больш наіўныя і прастадушныя, чым мы наогул пра іх вынікуем. Ды і мы самі таксама.

II. ПЕРШАГА СЫНА АДНАДЗІЎ

Вядома, можна ўявіць сабе, якім выхавальнікам і бацькам мог быць такі чалавек. З ім як з бацькам якраз здарылася тое, што мусіла здарыцца, то бок ён цалкам і зусім кінуў сваё дзіця, прыжытае з Адэлаідай Іванаўнай, не па злосці да яго ці не з-за якіх-небудзь пакрыўджана-сужэнцкіх пачуццяў, а проста таму, што забыўся пра яго абсалютна. Пакуль ён назаляў усім сваімі слязьмі і скаргамі, а дом свой ператварыў у распусны прыгон, трохгадовага хлопчыка Міцю ўзяў пад сваю апеку адданы слуга гэтага дома Рыгор, і калі б не паклапаціўся ён тады пра яго, то, мабыць, на дзіцяці не было б каму змяніць кашульку. Да таго ж так здарылася, што радня з боку маці таксама нібы забылася пра дзіця першым часам. Дзеда яго, то бок самога спадара Мівусава, бацькі Адэлаіды Іванаўны, тады ўжо не было сярод жывых; аўдавелая жонка яго, бабуля Міці, пераехаўшы ў Маскву, надта расхварэлася, сёстры ж павыходзілі замуж, так што амаль цэлы год давялося Міцю прабыць у слугі Рыгора і жыць у яго дваровай хаце. Зрэшты, калі б татуля пра яго і ўспомніў (не мог жа ён насамрэч не ведаць пра яго існаванне), то і сам выслаў бы

яго зноў у хату, таму што дзіця ўсё ж перашкаджала б яму ў яго буянстве. Але адбылося так, што з Парыжа вярнуўся стрыечны брат нябожчыцы Адэлаіды Іванаўны, Пётр Аляксандравіч Мівусаў, які многія гады запар пражыў потым за мяжой, тады ж яшчэ вельмі малады чалавек, але чалавек асаблівы паміж Мівусавымі, адукаваны, сталічны, замежны і прытым усё жыццё еўрапеец, а напрыканцы жыцця ліберал саракавых і пяцідзясятых гадоў. Цягам сваёй кар’еры ён меў сувязі з многімі найліберальнейшымі людзьмі сваёй эпохі, і ў Расіі і за мяжой, ведаў асабіста і Прудона і Бакуніна і асабліва любіў прыгадваць і распавядаць, ужо пры канцы сваіх вандраванняў, пра тры дні лютаўскай парыжскай рэвалюцыі сорок восьмага года, схіляючы да таго, што траха не сам ён быў у ёй удзельнікам на барыкадах. Гэта быў адзін з самых уцешлівых успамінаў яго маладосці. Меў ён маёмасць незалежную, па ранейшай прапорцыі каля тысячы душ. Цудоўны маёнтак яго знаходзіўся адразу ж на выездзе з нашага гарадка і межаваў з зямлёй нашага знакамітага манастыра, з якім Пётр Аляксандравіч, яшчэ ў самых маладых гадах, як толькі атрымаў спадчыну, умоманг пачаў бясконцы працэс за права нейкіх лоўляў у рацэ ці пасёкаў у лесе, дакладна не ведаю, але пачаць працэс з «клерыкаламі» палічыў нават сваім грамадзянскім і асветніцкім абавязкам. Пачуўшы ўсё пра Адэлаіду Іванаўну, якую, зразумела, памятаў і калісьці нават заўважыў, і даведаўшыся, што застаўся Міця, ён, нягледзячы на ўсё маладое абурэнне сваё і пагарду да Фёдара Паўлавіча, у гэта ўсё ўцягнуўся. Тут вось ён з

Фёдарам Паўлавічам у першы раз і пазнаёміўся. Ён наўпрост яму абвясціў, што хацеў бы ўзяць гадаванне дзіцяці на сябе. Ён доўга потым распавядаў, у выглядзе характэрнай рысы, што калі ён загаварыў з Фёдарам Паўлавічам пра Міцю, то той нейкі час меў выгляд зусім не цямы, пра якое такое дзіця ідзе размова, і нават нібы здзівіўся, што ў яго ёсць дзесьці ў доме маленькі сын. Калі ў расповедзе Пятра Аляксандравіча магло быць перабольшанне, то ўсё ж павінна было быць і нешта падобнае да праўды. Але сапраўды Фёдар Паўлавіч усё жыццё сваё любіў прыкідвацца, раптам прайграць перад вамі якую-небудзь нечаканую ролю, і, галоўнае, без усялякай часам патрэбы, нават на наўпроставую шкоду сабе, як у гэтым, напрыклад, выпадку. Рыса гэтая, зрэшты, уласцівая надзвычай многім людзям, і нават вельмі разумным, не тое што Фёдару Паўлавічу. Пётр Аляксандравіч павёў усё палка і нават прызначаны быў (разам з Фёдарам Паўлавічам) у апекуны дзіцяці, таму што ўсё ж пасля маці заставаўся маёнтчак — дом і сядзіба. Міця сапраўды пераехаў да гэтага стрыечнага дзядзькі, але ўласнай сям'і ў таго не было, а паколькі сам ён, ледзь толькі ўладкаваўшы і забяспечыўшы свае грашовыя набыткі з сваіх маёнткаў, неадкладна паспяшаўся зноў надоўга ў Парыж, то дзіця і даручыў адной з сваіх стрыечных цётак, маскоўскай пані. Здарылася так, што, абжыўшыся ў Парыжы, і ён забыўся пра дзіця, асабліва калі настала тая самая лютаўская рэвалюцыя, якая настолькі ўразіла яго ўяўленне і пра якую ён ужо не мог забыцца ўсё сваё жыццё. Маскоўская

ж пані памерла, і Міця перайшоў да адной з замужніх яе дачок. Здаецца, ён і яшчэ потым перамяніў у чацвёрты раз гняздо. Пра гэта я цяпер шматсловіць не стану, тым больш што нямала яшчэ прыйдзеца распавядаць пра гэтага першынца Фёдара Паўлавіча, а цяпер толькі абмяжоўваюся самымі неабходнымі пра яго звесткамі, без якіх мне і рамана пачаць немагчыма.

Па-першае, гэты Дзмітрый Фёдаравіч быў адзін толькі з трох сыноў Фёдара Паўлавіча, які рос у перакананні, што ён усё ж мае некаторае багацце і калі дасягне сталых гадоў, то будзе незалежны. Юнацтва і маладосць яго працяклі бяладна: у гімназіі ён не давучыўся, трапіў потым у ваенную школу, потым апынуўся на Каўказе, выслужыўся, удзельнічаў у двубоі, быў знеласкаўлены, зноў выслужыўся, шмат загульваўся і параўнальна змарнаваў досыць грошай. Пачаў жа атрымліваць іх ад Фёдара Паўлавіча не раней за паўнагоддзе, а да таго часу нарабіў даўгоў. Фёдара Паўлавіча, бацьку свайго, пазнаў і ўбачыў першы раз ужо пасля паўнагоддзя, калі наўмысна прыехаў у нашу мясцовасць паразумецца з ім наконт сваёй маёмасці. Здаецца, бацька яму і тады не спадабаўся; прабывў ён у яго нядоўга і з'ехаў як найхутчэй, паспеўшы толькі атрымаць ад яго некаторую суму і замацаваўшы з ім некаторае пагадненне наконт далейшага атрымання прыбыткаў з маёнтка, якога (факт варты ўвагі) ні прыбытковасці, ні кошту ён на гэты раз ад Фёдара Паўлавіча так і не дамогся. Фёдар Паўлавіч зазначыў тады, з першага разу (і гэта трэба запомніць), што Міця мае пра сваю маёмасць паняцце

перабольшанае і недакладнае. Фёдар Фаўлавіч быў вельмі гэтым задаволены, маючы на ўвазе свае асаблівыя разлікі. Ён вывеў толькі, што малады чалавек легкадумны, буйны, з жарсцямі, нецярплівы, гуляка і якому толькі каб што-небудзь часова перахапіць, і ён хоць на малы час, зразумела, але адразу супакоіцца. Вось гэта і пачаў эксплуатаваць Фёдар Паўлавіч, то бок абыходзіцца малымі падачкамі, часовымі высылкамі, і ў рэшце рэшт так здарылася, што калі, ужо праз гады чатыры, Міця, страціўшы цярдлівасць, з'явіўся ў наш гарадок другі раз, каб зусім ужо скончыць стасункі з бацькамі, то раптам выявілася, на яго найвялікшае здзіўленне, што ў яго ўжо зусім няма нічога, што і палічыць нават цяжка, што ён перабраў ужо грашымі ўвесь кошт сваёй маёмасці ў Фёдара Паўлавіча, мабыць яшчэ нават сам вінен яму; што па гэтых вась і гэтых пагадненнях, якія ён сам тады вась і тады пажадаў замацаваць, ён і права не мае патрабаваць нічога больш, і інш., і інш. Малады чалавек быў уражаны, запасочыў няпраўду, падман, амаль выйшаў з сябе і нібы страціў розум. Вось якраз гэта акалічнасць і прывяла да катастрофы, выклад якой і складзе прадмет майго першага ўступнага рамана ці, лепш сказаць, яго знешні бок. Але, пакуль перайду да гэтага рамана, трэба яшчэ распавесці і пра астатніх двух сыноў Фёдара Паўлавіча, братаў Міці, і патлумачыць, адкуль жа тыя ўзяліся.

III. ДРУГІ ШЛЮБ І ДРУГІЯ ДЗЕЦІ

Фёдар Паўлавіч, збыўшы з рук чатырохгадовага Міцю, вельмі хутка пасля таго ажаніўся другі раз. Другі шлюб гэты цягнуўся гадоў восем. Узяў ён гэтую другую жонку сваю, таксама вельмі маладзенькую асобу, Соф'ю Іванаўну, з іншай губерні, у якую заехаў па адным дробнапрыбытковым пагадненні, з нейкім жыдком у кампаніі. Фёдар Паўлавіч, хаця і загульваў, і піў, і буяніў, але ніколі не спыняўся займацца ўкладаннем свайго капіталу і ўладкоўваў штучкі свае заўсёды ўдала, хаця, бясспрэчна, амаль заўсёды падлавата. Соф'я Іванаўна была з «сіротак», бязродная з дзяцінства, дачка нейкага цёмнага дыякана, якая ўздавалася ў багатым доме сваёй дабрадзеікі, выхавальніцы і мучыцелькі, знаяй старой генеральшы, удавы генерала Ворахава. Падрабязнасцяў не ведаю, але чуў толькі тое, што быццам гадаванку, пакорлівую, незласлівую і маўклівую, аднойчы знялі з пятлі, якую яна падвесіла на цвіку ў каморы, — настолькі цяжка было ёй пераносіць наравістасць і вечныя папрокі гэтай старой, якая была, відаць, не злоснай, а толькі самай няцерпнай самадуркай ад бяздзеінасці. Фёдар Паўлавіч прапанаваў сваю руку, пра яго пацікавіліся і яго прагналі, і вось якраз тут ён зноў, як і ў першым шлюбе, прапанаваў сіротцы выкраданне. Вельмі, вельмі можа быць, што і яна нават не пайшла б за яго ні за што, калі б даведалася пра яго своечасова больш падрабязнасцяў. Але ўсё было ў іншай губерні; ды і што магла разумець шаснаццацігадовая дзяўчынка, апрача таго, што лепш у раку, чым заставацца ў дабрадзеікі. Так і памянцла нябога дабрадзеіку на

дабрадзея. Фёдар Паўлавіч не ўзяў на гэты раз ані шэлега, таму што генеральша разлавалася, нічога не дала і, звыш таго, пракляла іх абаіх; але ён і не разлічваў на гэты раз узяць, а спанадзіўся толькі на надзвычайную прыгажосць цнатлівай дзяўчыны і, галоўнае, яе нявінны выгляд, які ўразіў яго, юрліўца і дасюль распуснага аматара толькі грубай жаночай прыгажосці. «Мяне гэтыя нявінныя вочкі як лязом тады па душы пялёснулі», — пагаворваў ён потым, агідна па-свойму хіхікаючы. Зрэшты, у распуснага чалавека і гэта магло быць толькі юрлівай цягай. Не ўзяўшы ж ніякага ўзнагароджання, Фёдар Паўлавіч з жонкай не цырымоніўся і, карыстаючыся тым, што яна, так бы мовіць, перад ім «вінаватая» і што ён яе амаль «з пятлі зняў», карыстаючыся, апрача таго, яе фенаменальнай пакорай і маўкліваасцю, нават патаптаў нагамі самыя звычайныя шлюбныя прыстойнасці. У дом, тут жа пры жонцы, з'езджаліся паганяны жанчыны, і ладзіліся оргіі. Як характэрную рысу паведамлю, што слуга Рыгор, змрочны, неразумны і ўпарты рэзанёр, які ненавідзеў ранейшую пані Адэлаіду Іванаўну, на гэты раз ўзяў бок новай пані, абараняў і сварыўся за яе з Фёдарам Паўлавічам амаль недазвольным для слугі чынам, а аднойчы дык нават разагнаў оргію і ўсіх наезджых агідніц сілай. У выніку няшчасную, з самага дзяцінства запужаную маладую жанчыну апанавала нібы нейкая нервовая жаночая хвароба, што сустракаецца часцей за ўсё сярод простых людзей у вясковых баб, якія называюцца з-за гэтай хваробы клікушамі. Ад гэтай хваробы, са страшэннымі істэрычнымі

прыпадкамі, хвора я часам нават траціла розум. Нарадзіла яна, аднак жа, Фёдару Паўлавічу двух сыноў, Івана і Аляксея, першага ў першы год шлюбу, а другога праз тры гады. Калі яна памерла, хлопчык Аляксей быў на чацвёртым годзе, і хоць і дзіўна гэта, але я ведаю, што ён маці запомніў потым на ўсё жыццё, — як праз сон зразумела. Пасля смерці яе з абодвума хлопчыкамі здарылася амаль слова ў слова тое ж самае, што і з першым, Міцём; яны былі зусім забытыя і закінутыя бацькам і трапілі ўсё да таго ж Рыгора і таксама да яго ў хату. У хаце іх і знайшла старая самадурка генеральша, дабрадзейка і выхавальніца іх маці. Яна яшчэ была сярод жывых і ўвесь час, усе восем гадоў, не магла забыць крыўды, ёй нанесенай. Пра жыццё-быццё яе «Соф’і» ўсе восем гадоў яна мела з-пад рукі самыя дакладныя звесткі і, чуючы, якая яна хвора я і якія агіднасці яе акаляюць, разы два ці тры вымавіла ўслых сваім нахлебніцам: «Так ёй і трэба, гэта ёй Бог за няўдзячнасць паслаў».

Роўна тры месяцы пасля смерці Соф’і Іванаўны генеральша раптам з’явілася ў наш горад асабіста і проста на кватэру Фёдара Паўлавіча і ўсяго ж прабывала ў гарадку з паўгадзіны, але шмат зрабіла. Быў тады час вечаровы. Фёдар Паўлавіч, якога яна ўсе восем гадоў не бачыла, выйшаў да яе п’яненькі. Распавядаюць, што яна ўмомант, без усялякіх тлумачэнняў, як толькі ўбачыла яго, уляпіла яму дзве добрыя і гучныя поўхі і тры разы рванула яго за віхор зверху ўніз, затым, не дадаўшы ні слова, накіравалася проста ў хату да двух хлопчыкаў. З першага погляду

заўважыўшы, што яны не вымыгтыя і ў бруднай бялізне, яна адразу ж дала яшчэ поўху самому Рыгору і абвясціла яму, што забірае абаіх дзяцей да сябе, затым вывела іх у чым былі, захінула ў плед, пасадзіла ў карэту і павезла ў свой горад. Рыгор сцягнеў гэтую поўху як адданы раб, не сказаў ніводнага грубага слова, і калі праводзіў старую пані да карэты, пакланіўшыся ёй у пояс, значна вымавіў, што ёй «за сірот Бог заплаціць». «А ўсё ж ты ёлуп!» — крыкнула яму генеральша, ад'язджаючы. Фёдар Паўлавіч, абмазваўшы ўсю падзею, вырашыў, што яна добрая і ў фармальнай згодзе сваёй наконт выхавання дзяцей у генеральшы не адмовіў потым у ніводным пункце. Пра атрыманьня ж поўхі сам ездзіў распавядаць па ўсім горадзе.

Здарылася так, што і генеральша хутка пасля таго памерла, але абумовіўшы, аднак, у сваім тастаменце абодвум малым па тысячы рублёў кожнаму «на іх навучанне, і каб усе гэтыя грошы былі ім выдаткаваны неадменна, але з тым, каб хапіла да самага паўнагоддзя, таму што аж занадта і такой падачкі для гэтых дзяцей, а калі каму заўгодна, то няхай сам раскашэльваецца», і інш., і інш. Я тастаumenta сам не чытаў, але чуў, што якраз было нешта дзіўнае ў гэтым сэнсе і надта своеасабліва выказанае. Галоўным спадкаемцам старой выявіўся, аднак жа, сумленны чалавек, губернска маршалак дваранства той губерні Яфім Пятровіч Паленаў. Спісаўшыся з Фёдарам Паўлавічам і ўмомант угадаўшы, што ад яго грошай на выхаванне яго ж дзяцей не выцягнеш (хаця той наўпрост ніколі не адмаўляў, а толькі заўсёды ў такіх выпадках

валаводзіў, часам нават рассыпаючыся ў чуллівасцях), ён праявіў да сірот спагаду асабіста і асабліва палюбіў малодшага з іх, Аляксея, так што той доўгі час нават і рос у яго сям'і. Гэта я прашу чыгача заўважыць з самага пачатку. І калі каму абавязаныя былі маладыя людзі сваім выхаваннем і адукацыяй на ўсё сваё жыццё, то якраз гэтаму Яфіму Пятровічу, найвысакароднейшаму і найгуманнейшаму чалавеку, з такіх, якія рэдка сустракаюцца. Ён захаваў малым па іх тысячы, пакінутай генеральшай, недатыкальна, дык яны да паўнагоддзя іх узраслі працэнтамі, кожная да дзвюх, узгадаваў жа іх на свае грошы і ўжо, бяспрэчна, значна больш, чым па тысячы, выдаткаваў на кожнага. Да падрабязнага расповеду іх дзяцінства і юнацтва я зноў пакуль не падступаю, а адзначу толькі самыя галоўныя акалічнасці. Дарэчы, пра старэйшага, Івана, паведамлю толькі тое, што ён рос нейкім панурым і закрытым сам у сябе падлеткам, што быў далёка не баязлівы, але нібы яшчэ з дзесяці гадоў прасякнуўся тым, што растуць яны ўсё ж у чужой сям'і і на чужых ласках і што бацька ў іх нейкі такі, пра якога нават і гаварыць сорамна, і інш., і інш. Гэты хлопчык вельмі хутка, ледзь не ў маленстве (як перадавалі прынамсі), стаў выяўляць нейкія незвычайныя і выдатныя здольнасці да вучобы. Дакладна не ведаю, але неяк так здарылася, што з сям'ёй Яфіма Пятровіча ён расстаўся ці не ў трынаццаць гадоў, перайшоўшы ў адну з маскоўскіх гімназій і на пансіён да нейкага дасведчанага і знакамітага тады педагога, сябра з дзяцінства Яфіма Пятровіча. Сам Іван распавядаў потым, што ўсё адбылося, так бы мовіць, ад

«палкасці да добрых учынкаў» Яфіма Пятровіча, які захапіўся ідэяй, што геніяльных здольнасцяў хлопчык павінен і выхоўвацца ў геніяльнага выхавальніка. Зрэшты, ні Яфіма Пятровіча, ні геніяльнага выхавальніка ўжо не было сярод жывых, калі малады чалавек, скончыўшы гімназію, паступіў ва ўніверсітэт. Паколькі Яфім Пятровіч дрэнна паклапаціўся і атрыманне запавечаных самадуркай генеральшай уласных дзіцячых грошай, узрослых з тысячы ўжо да дзвюх працэнтамі, запаволілася па розных абсалютна непазбежных у нас фармальнасцях і валаводзінах, то маладому чалавеку першыя яго два гады ва ўніверсітэце давялося вельмі солана, таму што ён вымушаны быў увесь гэты час карміць і ўтрымліваць сябе сам і ў той жа час вучыцца. Адзначыць трэба, што ён нават і спробы не захацеў тады зрабіць спісацца з бацькам, — мабыць, з гонару, з пагарды да яго, а мабыць, у выніку халоднай цвярозай развагі, якая падказала яму, што ад татулькі ніякай чуць-чуць сур'ёзнай падтрымкі не атрымае. Як бы тое ні было, малады чалавек ані не разгубіўся і дамогся ўсё ж працы, спярша ўрокамі за дзве саракоўкі, а потым бегаючы па рэдакцыях газет і дастаўляючы артыкульчыкі па дзесяць радкоў пра вулічныя здарэнні, з подпісам «Відавочца». Артыкульчыкі гэтыя, кажуць, былі як заўсёды цікава і пікантна складзеныя, што хутка пайшлі ў ход, і ўжо ў гэтым адным малады чалавек паказаў усю сваю практычную і разумовую перавагу над тою шматлікаю, вечна нястачліваю і няшчаснаю часткаю нашай навучэнцкай моладзі абодвух полаў, якая ў сталіцах, як

звычайна, з раніцы да ночы абівае парогі розных газет і часопісаў, не ўмеючы нічога лепшага выдумаць, акрамя вечнага паўтарэння адной і той жа просьбы пра пераклады з французскай ці пра перапіску. Пазнаёміўшыся з рэдакцыямі, Іван Фёдаравіч увесь час потым не разрываў сувязяў з імі і ў апошнія свае гады ва ўніверсітэце пачаў друкаваць вельмі таленавітыя разборы кніг на розныя спецыяльныя тэмы, што нават стаў у літаратурных гуртках вядомы. Зрэшты, толькі ў самы апошні час яму ўдалося выпадкова звярнуць на сябе раптам асаблівую ўвагу ў значна большым коле чытачоў, што яго вельмі многія адразу тады адзначылі і запамнілі. Гэта быў даволі цікавы выпадак. Ужо выйшаўшы з універсітэта і рыхтуючыся на свае дзве тысячы з'ездзіць за мяжу, Іван Фёдаравіч раптам надрукаваў у адной з вялікіх газет адзін дзіўны артыкул, які звярнуў на сябе ўвагу нават і неспецыялістаў, і, галоўнае, па прадмеце, відаць, зусім яму незнаёмым, таму што скончыў ён курс прыродазнаўцаў. Артыкул быў напісаны на ўзнятае паўсюль тады пытанне пра царкоўны суд. Разбіраючы некаторыя ўжо пададзеныя меркаванні пра гэта пытанне, ён выказаў і свой асабісты погляд. Галоўнае было ў тоне і выдатнай нечаканасці высновы. А між тым многія з царкоўнікаў цалкам палічылі аўтара за свайго. І раптам побач з імі не толькі грамадзяннікі, але нават самі атэісты пачалі і з свайго боку апладзіраваць. У рэшце рэшт некаторыя здагадлівыя людзі вырашылі, што ўвесь артыкул ёсць толькі грубіянскім фарсам і кпінам. Згадваю пра гэты выпадак асабліва таму, што артыкул той своечасова трапіў і

ў падгорадны знакаміты наш манастыр, дзе ўзніклым пытаннем пра царкоўны суд увогуле цікавіліся, — трапіў і выклікаў поўнае неўразуменне. Даведаўшыся ж імя аўтара, зацікавіліся і тым, што ён нараджэнец нашага горада і сын «вось гэтага самага Фёдара Паўлавіча». А тут раптам да самага гэтага часу з'явіўся да іх і сам аўтар.

Навошта прыехаў тады да іх Іван Фёдаравіч, — я памятаю, нават і тады яшчэ задаваў сабе гэтае пытанне з нейкім амаль непакоем. Настолькі конавы прыезд гэты, які вынікаваў пачатак столькіх наступстваў, для мяне доўга потым, амаль заўсёды, заставаўся ўчынкам незразумелым. Наогул мяркуючы, дзіўна было, што малады чалавек, настолькі адукаваны, настолькі ганарлівы і асцярожны з выгляду, раптам з'явіўся ў такі агідны дом, да такога бацькі, які ўсё жыццё яго ігнараваў, не ведаў яго і не памятаў, і хоць не даў бы, безумоўна, грошай ні за што і ні ў якім разе, калі б сын у яго папрасіў, але ўсё ж усё жыццё баяўся, што і сыны, Іван і Аляксей, таксама калі-небудзь прыйдуць дый папрасяць грошай. І вось малады чалавек пасяляецца ў доме такога бацькі, жыве з ім месяц і другі, і абодва ўжываюцца як не трэба лепш. Апошняя нават асабліва здзівіла не толькі мяне, але і многіх іншых. Пётр Аляксандравіч Мівусаў, пра якога я казаў ужо вышэй, далёкі сваяк Фёдара Паўлавіча па яго першай жонцы, з'явіўся тады зноў у нас, у сваім падгорадным маёнтку, завітаўшы з Парыжа, у якім ужо зусім пасяліўся. Памятаю, ён вось менавіта і здзівіўся за ўсіх больш, пазнаёміўшыся з маладым чалавекам, які зацікавіў яго надзвычай і з якім ён

не без унутранага болю пікіраваўся часам ведамі. «Ён ганарлівы, — казаў ён нам тады пра яго, — заўсёды здабудзе сабе капейку, у яго і цяпер ёсць грошы на замежа — што ж яму тут трэба? Усім зразумела, што ён прыехаў да бацькі не за грашмыма, таму што ва ўсякім разе бацька іх не дасць. Піць віно і распуснічаць ён не любіць, а між тым стары і абысціся без яго не можа, да таго ўжыліся!» Гэта была праўда; той амаль пачаў яго іншы раз як быццам слухацца, хаця быў надзвычай і нават злосна калі-нікалі наравісты; нават паводзіць сябе пачаў часам больш прыстойна...

Толькі ў далейшым растлумачылася, што Іван Фёдаравіч прыязджаў часткова па просьбе і з клопатамі свайго старэйшага брата, Дзмітрыя Фёдаравіча, пра якога першы раз ад нараджэння даведаўся і ўбачыў таксама амаль у гэты ж самы час, у гэты самы прыезд, але з якім, аднак жа, па адным важлівым выпадку, датычныму больш да Дзмітрыя Фёдаравіча, пачаў яшчэ да прыезду свайго з Масквы перапіску. Які гэта быў выпадак, чыгач поўнасьцю даведаецца ў свой час з падрабязнасцямі. Тым не менш нават тады, калі я ўжо ведаў і пра гэтую асаблівую акалічнасць, мне Іван Фёдаравіч усё здаваўся загадкавым, а прыезд яго да нас усё ж невытлумачальным.

Дадам яшчэ, што Іван Фёдаравіч меў тады выгляд пасярэдніка і прыміральніка паміж бацькам і старэйшым братам сваім, Дзмітрыем Фёдаравічам, які распачаў тады вялікую сварку і нават фармальны спозыск на бацьку.

Сямейка гэтая, паўтараю, сышлася тады ўся разам

першы раз у жыцці, і некаторыя чальцы яе першы раз у жыцці ўбачылі адзін аднаго. Адзін вось толькі малодшы сын, Аляксей Фёдаравіч, ужо з год перад гэтым як пражываў у нас і трапіў да нас, такім чынам, раней за ўсіх братоў. Вось пра гэтага якраз Аляксея мне за ўсё цяжэй казаць цяперашнім маім уступным аповедам, перш чым вывесці яго на сцэну ў рамане. Але давядзецца і пра яго напісаць прадмову, прынамсі каб патлумачыць папярэдне адзін вельмі дзіўны пункт, такі: будучага героя майго я прымушаны паказаць чыгачам з першай сцэны яго рамана ў расе паслухмянца. Так, ужо з год як жыў ён тады ў нашым манастыры і, здавалася, на ўсё жыццё рыхтаваўся ў ім быць пустэльнікам.

IV. ТРЭЦІ СЫН АЛЁША

Было яму тады ўсяго дваццаць гадоў (брату яго Івану ішоў тады дваццаць чацвёрты год, а старэйшаму іх брату, Дзмітрыю, — дваццаць васьмы). Перадусім абвяшчу, што гэты юнак, Алёша, быў зусім не фанатык і, па-мойму, прынамсі, нават і не містык зусім. Загадзя агучу маё поўнае меркаванне: быў ён проста ранні чалавекалюбца, і калі ўзбіўся на манастырскі шлях, то таму толькі, што ў той час ён адзін уразіў яго і ўявіў яму, так бы мовіць, ідэал зыходу грамадскай злосці, якая рвецца са змроку, да святла любові душы яго. І ўразіў жа яго гэты шлях толькі таму, што на ім ён сустрэў тады незвычайную, на яго думку, істоту — нашага знакамітага манастырскага старца Засіму, да якога

прывязаўся усёю гарачаю першаю любоўю свайго няўтольнага сэрца. Зрэшты, я не спрачаюся, што быў ён і тады ўжо вельмі дзіўны, пачаўшы нават з калыскі. Дарэчы, я ўжо згадваў пра яго, што, застаўшыся пасля маці ўсяго толькі на чацвёртым годзе, ён запомніў яе потым на ўсё жыццё, яе твар, яе ласкі, «сапраўды як быццам яна стаіць перада мною жывая». Такія ўспаміны могуць запамінацца (і гэта ўсім вядома) нават і з больш ранняга ўзросту, нават з двухгадовага, але толькі выступаючы ўсё жыццё нібы светлымі кропкамі са змроку, нібы вырваным кутком з вялізнай карціны, якая ўся згасла і знікла, акрамя аднаго гэтага куточка. Так якраз было і з ім: ён запомніў адзін вечар, летні, ціхі, адчыненае акно, касыя промні на захадзе сонца (касыя ж промні і запомніліся за ўсё больш), у пакоі на покуці абраз, перад ім запаленую лампадку, а перад абразом маці сваю, якая, на каленях галосычы як у істэрыцы, з папіскваннямі і ўскрыкваннямі, схопіла яго ў абедзве рукі, абняла яго моцна да болю і моліць за яго багародзіцу, працягвае яго з абдымак сваіх абедзвюма рукамі да абраза нібы пад пакроў багародзіцы... і раптам убягае нянька і вырывае яго ў яе ў спалоху. Вось карціна! Алёша запомніў у той момант і твор сваёй маці: ён казаў, што ён быў раз'юшаны, але прыўкрасны, мяркуючы па тым, колькі мог ён прыгадаць. Але ён рэдка каму любіў давяраць гэты ўспамін. У дзяцінстве і юнацтве ён быў мала экспансіўны і нават мала гаваркі, але не ад недаверу, не ад нясмеласці ці панурай нелюдзімасці, зусім нават наадварот, а ад нечага іншага, ад нейкага нібы ўнутранага клопату, уласна

асабістага, да іншых не датычнага, але настолькі для яго важлівага, што ён з-за яго нібы забываўся на іншых. Але людзей ён любіў: ён, здавалася, усё жыццё жыў, абсалютна верачы ў людзей, а між тым ніхто і ніколі не лічыў яго ні прасцячком, ні наіўным чалавекам. Нешта было ў ім, што прамаўляла і ўмушвала (ды і ўсё жыццё потым), што ён не хоча быць суддзёй людзей, што ён не захаце ўзяць на сябе асуджэння і ні за што не асудзіць. Здавалася нават, што ён усё дапускаў, ані не асуджаючы, хаця часта вельмі гаротна сумуючы. Мала таго, у гэтым сэнсе ён да таго дайшоў, што яго ніхто не мог ні здзівіць, ні спужаць, і гэта нават у самай ранняй сваёй маладосці. З'явіўшыся на дваццатым годзе да бацькі, літаральна ў прыгон бруднай распусты, ён, цнатлівы і чысты, толькі моўчкі выходзіў, калі глядзець было няцярпіна, але без найменшага выгляду пагарды або асуджэння каго б ні было. Бацька ж, былы некалі прыжывала, а таму чалавек чуйны і тонкі на крыўду, які спачатку недаверліва і панура яго сустрэў («шмат, кажа, маўчыць і шмат сам сабе разважае»), хутка скончыў, аднак жа, тым, што пачаў яго страшэнна часта абдымаць і цалаваць, не далей як праз два якія-небудзь тыдні, праўда з п'янымі слязьмі, у п'янай пачуццёвасці, але відаць, што палюбіўшы яго шчыра і глыбока і так, як ніколі, безумоўна, не ўдавалася такому, як ён, нікога любіць...

Ды і ўсе гэтага юнака любілі, дзе б ён ні з'явіўся, і гэта з самых дзіцячых нават гадоў яго. Апынуўшыся ў доме свайго дабрадзея і выхавальніка, Яфіма Пятровіча Паленава, ён да таго схіліў да сябе ўсіх у гэтай сям'і, што

яго літаральна лічылі там нібы за роднае дзіця. А між тым ён уступіў у гэты дом яшчэ ў такіх гадах маленства, у якіх ніяк нельга чакаць у дзіцяці разлічанай хітрасці, пранырства ці мастацтва запабягаць і спадабацца, умення прымушаць сябе палюбіць. Так што дарунак абуджаць да сябе асаблівую любоў ён утрымоўваў, так бы мовіць, у самой натуре, няштучна і непасрэдна. Тое ж самае было з ім і ў школе, і, аднак жа, здавалася б, ён якраз быў з такіх дзяцей, якія абуджаюць да сябе недавер таварышаў, часам кпіны, а бадай што, і нянавісць. Ён, напрыклад, задумваўся і нібы адасабляўся. Ён з самага дзяцінства любіў заходзіць у кут і кніжкі чытаць, і, аднак жа, і таварышы яго да таго палюбілі, што літаральна можна было назваць яго ўсеагульным улюбёнцам увесь час знаходжання яго ў школе. Ён рэдка бываў жвавым, нават рэдка вясёлым, але ўсе, глянуўшы на яго, адразу бачылі, што гэта зусім не ад якой-небудзь у ім панурасці, што, наадварот, ён роўны і ясны. Паміж аднагодкамі ён ніколі не хацеў высоўвацца. Можа, з-за гэтага самага ён ніколі і нікога не баяўся, а між тым хлопчыкі адразу зразумелі, што ён зусім не ганарыцца сваёй бяспрашнасцю, а глядзіць як быццам і не разумее, што ён смелы і бяспрашны. Крыўды ніколі не памятаў. Здаралася, што праз гадзіну пасля крыўды ён адказваў крыўдніку ці сам з ім загаворваў з такім даверлівым і ясным выглядам, як быццам нічога і не было паміж імі наогул. І не тое каб ён пры гэтым меў выгляд, што выпадкова забыўся ці наўмысна дараваў крыўду, а проста не лічыў яе за крыўду, і гэта літаральна паланіла і заваёўвала дзяцей. Была ў ім

адна толькі рыса, якая ва ўсіх класах гімназіі, пачынаючы з найніжэйшага і нават да найвышэйшых, абуджала ў яго таварышах заўсёднае жаданне пакіпіць з яго, але не з-за злоснай насмешкі, а таму, што гэта было ім весела. Рыса гэтая ў ім была дзікая, раз'юшаная сарамлінасць і цнатлівасць. Ён не мог чуць вядомых слоў і вядомых размоў пра жанчын. Гэтыя «вядомыя» словы і размовы, на няшчасце, невыкараняльныя ў школах. Чыстыя ў душы і сэрцы хлопчыкі, амаль яшчэ дзеці, вельмі часта любяць размаўляць у класах паміж сабою і нават услых пра такія рэчы, карціны і вобразы, пра якія не заўсёды загавораць нават і салдаты, мала таго, салдаты якраз многага не ведаюць і не разумеюць з таго, што ўжо знаёма ў гэтым сэнсе такім юным яшчэ дзецям нашага інтэлігентнага і найвышэйшага грамадства. Маральнай распусцы тут, бадай, яшчэ няма, цынізму таксама няма сапраўднага, распуснага, унутранага, але ёсць вонкавы, і якраз ён лічыцца ў іх нярэдка нечым нават далікатным, тонкім, зухватым і вартым пераймання. Бачачы, што «Алёшка Карамзаў», калі загавораць «пра гэта», хутка затыкае вушы пальцамі, яны становіліся часам каля яго знарок натоўпам і, гвалтам адымаючы рукі ад вушэй яго, крычалі яму ў абодва вухі брыдкасці, а той ірваўся, спускаўся на падлогу, клаўся, закрываўся, і ўсё гэта не кажучы ім ні слова, не сварчыся, моўчкі пераносячы крыўду. Напрыканцы, аднак, пакінулі яго ў спакоі і ўжо не дражнілі «дзеўчанём», мала таго, глядзелі на яго ў гэтым сэнсе са спачуваннем. Дарэчы, у класах ён заўсёды стаяў па вучобе сярод лепшых, але ніколі

не быў адзначаны першым.

Калі памёр Яфім Пятровіч, Алёша два гады яшчэ прабыў у губернскай гімназіі. Несуцешная жонка Яфіма Пятровіча, амаль адразу пасля смерці яго, накіравалася на доўгі тэрмін у Італію з усёй сям'ёю, што складалася ўсё з асоб жаночага полу, а Алёша трапіў у дом да нейкіх дзвюх дам, якіх ён раней ніколі і не бачыў, нейкіх далёкіх сваячак Яфіма Пятровіча, але на якіх умовах, ён сам таго не ведаў. Характэрная таксама, і нават вельмі, рыса яго была ў тым, што ён ніколі не клапаціўся, на чые сродкі ён жыве. У гэтым ён быў абсалютная супрацьлегласць свайму старэйшаму брату, Івану Фёдаравічу, які прагараваў два першыя гады ва ўніверсітэце, кормячы сябе сваёй працай, і з самага дзяцінства адчуў, што жыве ён на чужым хлебе ў дабрадзея. Але гэтую дзіўную рысу ў характары Аляксея, здаецца, нельга было асудзіць вельмі строга, таму што ўсякі, хто ледзь-ледзь пазнаў яго адразу, пры ўзніклым на гэты конт пытанні, становіўся ўпэўнены, што Аляксей неадменна з такіх юнакоў нахшталт нібы юродзівых, якому калі трапіць раптам хаця б нават цэлы капітал, то ён не завагаецца аддаць яго, з першага ж нават папыгання, або на добрае пачынанне, або, мабыць, нават проста спрытнаму прайдзісвету, калі б той у яго папрасіў. Ды і ўвогуле кажучы, ён нібы зусім не ведаў кошту грашам, зразумела не ў літаральным сэнсе кажучы. Калі яму выдавалі кішэнныя грошы, якіх ён сам ніколі не прасіў, то ён або цэлымі тыднямі не ведаў, што з імі рабіць, або жahlіва іх не бярог, умомант яны ў яго знікалі. Пётр Аляксандравіч

Мівусаў, чалавек наконт грошай і буржуазнай сумленнасці вельмі далікатны, раз, у далейшым, прыгледзеўшыся да Аляксея, выказаў пра яго наступны афарызм: «Вось, мабыць, адзіны чалавек у свеце, якога калі і пакінеце вы раптам аднаго і без грошай на плошчы незнаёмага ў мільён жыхароў горада, і ён ні за што не загіне і не памрэ з голаду і холаду, таму што яго ўмомант накормяць, умомант уладкуюць, а калі не ўладкуюць, то ён сам умомант уладкуецца, і гэта не будзе каштаваць яму ніякіх намаганняў і ніякага прыніжэння, а таму, хто ўладкаваў, ніякай цяжкасці, а, мабыць, наадварот, палічаць за задавальненне».

У гімназіі сваёй ён курсу не скончыў; яму заставаўся яшчэ цэлы год, як ён раптам абвясціў сваім дамам, што едзе да бацькі па адным пытанні, якое ўроілася яму ў галаву. Тыя вельмі шкадавалі яго і не хацелі былі пусказаць. Праезд каштаваў вельмі нядорага, і дамы не дазволілі яму закласці свой гадзіннік — падарунак сям'і дабрадзея перад ад'ездам за мяжу, а раскошна забяспечылі яго сродкамі, нават новай вопраткай і бялізнай. Ён, аднак, аддаў ім палову грошай назад, абвясціўшы, што неадменна хоча сядзець у трэцім класе. Прыехаўшы ў наш гарадок, ён на першыя роспыты бацькі: «Навошта ж завітаў, не скончыўшы курсу?» — наўпрост нічога не адказаў, а быў, як кажуць, не пазвычайнаму задумлівы. Хутка выявілася, што ён расшуквае магілу сваёй маці. Ён нават сам прызнаўся быў тады, што за гэтым толькі і прыехаў. Але наўрад ці гэтым вычэрпвалася ўся прычына яго прыезду. Найверагодней, што ён тады і

сам не ведаў і не змог бы ні за што патлумачыць: што ж такое нібы паднялося раптам з яго душы і неадольна схіліла яго да нейкага новага, невядомага, але непазбежнага ўжо шляху. Фёдар Паўлавіч не мог паказаць яму, дзе пахаваў сваю другую жонку, таму што ніколі не бываў на яе магіле, пасля таго як засьпалі труну, а за даўнасцю гадоў і зусім забыўся, дзе яе тады хавалі...

Да слова пра Фёдара Паўлавіча. Ён доўгі час перад тым пражыў не ў нашым горадзе. Гады тры-чатыры пасля смерці другой жонкі ён накіраваўся на поўдзень Расіі і пад канец апынуўся ў Адэсе, дзе і пражыў запар некалькі гадоў. Пазнаёміўся ён спачатку, паводле яго уласных слоў, «з многімі жьдамі, жьдкамі, жьдочкамі і жьдзянятамі», а скончыў тым, што напрыканцы нават не толькі ў жьдоў, але «і ў яўрэяў быў прыняты». Трэба думаць, што ў гэты вольны перыяд свайго жыцця ён і развіў у сабе асаблівае ўменне збіваць і выбіваць грашышчы. Вярнуўся ён зноў у наш гарадок канчаткова ўсяго толькі гады за тры да прыезду Алёшы. Ранейшыя знаёмыя ўбачылі яго страшэнна састарэлым, хаця быў ён зусім яшчэ не такі стары. Трымаў жа ён сябе не тое што высакародней, а неяк нахабней. Узнікла, напрыклад, бессаромная патрэба ў ранейшым блазне — іншых у блазны прыбіраць. Непрыстойнічаць з жаночым полам любіў не тое што па-ранейшаму, а нават нібы і агідней. Неўзабаве ён стаў заснавальнікам па павеце многіх новых шынкоў. Відаць было, што ў яго ёсць, мабыць, тысяч да ста ці хіба нямногім толькі менш. Многія з гарадскіх і з павятовых жыхароў адразу ж яму запазычыліся,

пад самыя надзейныя заклады зразумела. У самы ж апошні час ён неяк азыз, неяк стаў траціць роўнасць, самаўсведамленне, набывў нейкую легкадумнасць, пачынаў адно і заканчваў другім, неяк раскідваўся і ўсё часцей і часцей напіваўся да божай моцы, і калі б не ўсё той жа лёкай Рыгор, які таксама значна да таго часу састарэў і даглядаў яго часам накшталт амаль гувэрнёра, то, мабыць, Фёдар Паўлавіч і не пражывў бы без асаблівых клопатаў. Прыезд Алёшы нібы падзейнічаў на яго нават з нораўнага боку, нібы штосьці прачнулася ў гэтым заўчасным старым з таго, што даўно ўжо заглухла ў душы яго: «Ці ведаеш ты, — пачаў ён часта казаць Алёшу, прыглядваючыся да яго, — што ты да яе падобны, да клікушы вась?» Так называў ён сваю нябожчыцу жонку, маці Алёшы. Магілку «клікушы» паказаў нарэшце Алёшу лёкай Рыгор. Ён завёў яго на нашы гарадскія могілкі і там, у далёкім куточку, паказаў яму чыгунную недарагую, але ахайную пліту, на якой быў нават надпіс з імем, званнем, узростам і годам смерці нябожчыцы, а ўнізе было нават накрэслена нешта накшталт чатырохрадкоўя з старадаўніх, агульнаўжывальных на магілах сярэдняга люду могільнікавых вершаў. На дзіва, гэтая пліта з'явілася клопатамі Рыгора. Гэта ён сам паставіў яе над магілкай беднай «клікушы» і на ўласны кошт, пасля таго як Фёдар Паўлавіч, якому ён мноства разоў ужо назаліяў напамінамі пра гэтую магілку, паехаў нарэшце ў Адэсу, махнуўшы рукой не толькі на магілы, але і на ўсе свае ўспаміны. Алёша не выказаў на магілцы маці ніякай асаблівай пачуццёвасці; ён толькі выслухаў важлівы і

слушны аповед Рыгора пра ўладкаванне пліты, пастаяў панурыўшыся і пайшоў, не вымавіўшы ні слова. З таго часу, мабыць нават увесь год, і не бываў на могілках. Але на Фёдара Паўлавіча гэты маленькі эпізод таксама зрабіў сваё дзеянне, і вельмі арыгінальнае. Ён раптам узяў тысячу рублёў і завёз яе ў наш манастыр на памін душы сваёй жонкі, але не другой, не маці Алёшы, не «клікушы», а першай, Адэлаіды Іванаўны, якая біла яго. Увечары таго дня ён напіўся як звычайна і лаяў Алёшу манахаў. Сам ён быў далёка не з рэлігійных людзей; чалавек ніколі, мабыць, пяцікапейкавай свечкі не паставіў перад абразом. Дзіўныя парыванні раптоўных пачуццяў і раптоўных думак бываюць у гэтых суб'ектаў.

Я ўжо казаў, што ён вельмі азыз. Фізіяномія яго ўяўляла да таго часу нешта тое, што рэзка сведчыла пра характарыстыку і сутнасць усяго пражытага ім жыцця. Акрамя доўгіх і мясістых мяшэчкаў пад маленькімі яго вачыма, вечна нахабнымі, падазроннымі і кплівымі, акрамя мноства глыбокіх зморшчынак на яго маленькім, але тлуценькім тварыку, да вострага падбароддзя яго падвешваўся яшчэ вялікі кадык, мясісты і падоўжны, як кашалёк, што надавала яму нейкі агідна юрлівы выгляд. Дадайце да таго пажадлівы, доўгі рот, з пухлымі вуснамі, зпад якіх былі бачныя абломкі чорных, амаль сатлелых зубоў. Ён пырскаўся слінай кожны раз, калі пачынаў гаварыць. Зрэшты, і сам ён любіў жартаваць з свайго твару, хаця, здаецца, заставаўся ім задаволены. Асабліва паказваў ён на свой нос, не вельмі вялікі, але вельмі тонкі, з моцна

выгтыркнутаі гарбінай: «Сапраўдны рымскі, — казаў ён, — разам з кадыком сапраўдная фізіяномія старажытнага рымскага патрыцыя часоў заняпаду». Гэтым ён, здаецца, ганарыўся.

І вось досыць хутка пасля знаходкі магілы маці Алёша раптам абвясціў яму, што хоча паступіць у манастыр і што манахі гатовыя дапусціць яго келлятнікам. Ён патлумачыў пры гэтым, што гэта надзвычайнае жаданне яго і што просіць ён у яго ўрачысты дазвол як у бацькі. Стары ўжо ведаў, што старац Засіма, які ўратаўваўся ў манастырскім скіце, зрабіў на яго «ціхага хлопчыка» асаблівае ўражанне.

— Гэты старац, вядома, у іх самы сумленны манах, — прамовіў ён, маўкліва і ўдумліва выслухаўшы Алёшу, амаль зусім, аднак, не здзівіўшыся яго просьбе. — Гм, дык ты вось куды хочаш, мой ціхі хлопчык! — Ён быў напаўп'яны і раптам усміхнуўся сваёю доўгаю, напаўп'янаю, але не пазбаўленаю хітрасці і п'янай крывадушнасці ўсмяшкаю. — Гм, а я ж так і прадчуваў, што ты чым-небудзь вось гэтакім скончыш, можаш гэта сабе ўявіць? Ты якраз туды намагаўся. Ну што ж, бадай, у цябе ж ёсць свае дзве тысячкі, вось табе і пасаг, а я цябе, мой анёл, ніколі не пакіну, ды і цяпер унясу за цябе што там трэба, калі папросяць. Ну, а калі не папросяць, навошта нам набівацца, ці не так? Ты ж грошай, што канарэйка, траціш, па два зярняткі ў тыдзеньчык... Гм. Ведаеш, у адным манастыры ёсць адна падгорадная слабодка, і ўжо ўсім там вядома, што ў ёй адны толькі «манастырскія жонкі» жывуць, там іх так называюць, штук трыццаць жонак, я мяркую... Я

там быў, і, ведаеш, цікава, па-свойму зразумела, у сэнсе разнастайнасці. Брыдка тым толькі, што русізм жахлівы, французанак зусім яшчэ няма, а маглі б быць, сродкі добрыя. Уведаюць – прыедуць. Ну, а тут нічога, тут няма манастырскіх жонак, а манахаў штук дзвесце. Сумленна. Поснікі. Прызнаюся... Гм. Дык ты да манахаў хочаш? А мне ж цябе шкада, Алёша, сапраўды, ці верыш, я цябе палюбіў... Зрэшты, вось і зручны выпадак: памолішся за нас, грэшных, надта ўжо мы, седзячы тут, нагрэшлі. Я ўсё падумаў пра тое: хто гэта за мяне калі-небудзь памоліцца? Ці ёсць на свеце такі чалавек? Любы ты хлопчык, я ж на гэты конт жахліва які дурны, ты, мабыць, не верыш? Жахліва. Ці разумееш: я пра гэта, які ні дурны, а ўсё думаю, усё думаю, зрэдку, зразумела, не ўсё ж яшчэ. Бо немагчыма ж, думаю, каб чэрці мяне крукамі забыліся звалачы да сябе, калі я памру. Ну вось і думаю: крукі? А адкуль яны ў іх? З чаго? Жалезныя? Дзе ж іх куюць? Фабрыка, ці што, у іх якая там ёсць? Там жа ў манастыры мніхі, напэўна, мяркуюць, што ў пекле, напрыклад, ёсць столь. А я вось гатовы паверыць у пекла толькі каб без столі; атрымліваецца гэта як быццам больш далікатна, адукавана, па-лютэранску то бок. А па сутнасці ж ці не ўсё роўна: з столлю ці без столі? Вось жа ж пытанне праклятае ў чым палягае! Ну, а калі няма столі, значыцца, няма і крукоў. А калі няма крукоў, такім чынам, і ўсё прэч, значыць, зноў неверагодна: хто ж мяне тады якраз крукамі павалачэ, таму што калі ўжо мяне павалакуць, то што ж тады будзе, дзе ж

праўда на свеце? Il faudrait les inventer¹, гэтыя крукі, для мяне знарок, для мяне аднаго, таму што калі б ты знаў, Алёша, які я сараматнік!.. – Ды там няма крукоў, – ціха і сур’ёзна, прыглядаючыся да бацькі, вымавіў Алёша.

– Так, так, адны толькі цені крукоў. Ведаю, ведаю. Гэта як адзін француз апісваў пекла: «J’ai vu l’ombre d’un cocher, qui avec l’ombre d’une brosse frottait l’ombre d’un carrosse»². Ты, галубок, чаму ведаеш, што няма крукоў? Пабудзеш у манахаў, не тое заспяваеш. А зрэшты, ідзі, дабярыся там да праўды, ды і прыйдзі распавесці: усё ж ісці на той свет будзе лягчэй, калі пэўна ведаеш, што там такое. Ды і прыстойней табе будзе ў манахаў, чым у мяне, з п’яным старэчам ды з дзеўчанятамі... хоць цябе, як анёла, нічога не кране. Ану ж і там цябе нічога не кране, вось жа я чаму і дазваляю табе, што на апошнія спадзяюся. Розум жа ў цябе не чорт з’еў. Пагарыш і патухнеш, акрыяеш і назад прыйдзеш. А я цябе буду чакаць: я ж адчуваю вось, што ты адзіны чалавек на зямлі, які мяне не асудзіў, хлопчык ты мой любы, я якраз адчуваю ж гэта, не магу ж я гэта не адчуваць!..

І ён нават расхныкаўся. Ён быў сентыментальны. Ён быў злы і сентыментальны.

V. СТАРЦЫ

Мабыць, хто з чыгачоў падумае, што мой малады чалавек быў хваравітая, экстазная, бедна развітая натура,

блякты летуценнік, змарнелы і спіты чалавечак. Наадварот, Алёша быў у той час станісты, чырванашчокі, наліты здароўем дзевятнаццацігадовы падлетак. Ён быў у той час нават вельмі прыгожы сабою, зграбны, сярэдне-высокага росту, цёмна-русы, з правільным, хаця некалькі падоўжаным авалам твару, з бліскучымі цёмна-шэрымі шырока расстаўленымі вачыма, дужа задумлівы і, як відаць, вельмі спакойны. Скажуць, мабыць, што чырвоныя шчокі не перашкаджаюць ні фанатызму, ні містыцызму; а мне так здаецца, што Алёша быў нават больш, чым хто-небудзь, рэалістам. О, безумоўна, у манастыры ён абсалютна верыў у цуды, але, па-мойму, цуды рэаліста ніколі не збянтэжаць. Не цуды схіляюць рэаліста да веры. Сапраўдны рэаліст, калі ён не вернік, заўсёды знойдзе ў сабе сілу і здольнасць не паверыць і цуду, а калі гэты цуд паўстане перад ім неабвержным фактам, то ён хутчэй не паверыць сваім пачуццям, чым дапусціць факт. Калі ж і дапусціць яго, то дапусціць як факт натуральны, які, аднак, дасюль толькі быў яму невядомы. У рэалісце вера не ад цуду нараджаецца, а цуд ад веры. Калі рэаліст раз паверыць, то ён якраз па рэалізме сваім павінен неадменна дапусціць і цуд. Апостал Фама абвясціў, што не паверыць, перш чым не ўбачыць, а калі ўбачыў, сказаў: «Гасподзь мой і Бог мой!». Ці цуд прымусіў яго паверыць? Найверагодней, што не, а паверыў ён толькі выключна таму, што жадаў паверыць і, мабыць, ужо верыў поўнасьцю, у сховах істоты сваёй, нават яшчэ тады, калі вымаўляў: «Не паверу, пакуль не ўбачу».

Скажуць, мабыць, што Алёша быў тупы, неразвіты, не скончыў курсу і інш. Што ён не скончыў курсу, гэта была праўда, але сказаць, што ён быў тупы ці неразумны, было б вялікаю несправядлівасцю. Проста паўтару, што сказаў ужо вышэй: ступіў ён на гэту дарогу таму толькі, што ў той час яна адна ўразіла яго і паказала яму адначасова ўвесь ідэал зыходу душы яго, якая рвалася са змроку да святла. Дадайце, што ён быў юнак часткова ўжо нашага апошняга часу, то бок сумленны па прыродзе сваёй, юнак, які патрабуе праўды, шукае яе і верыць у яе, а паверыўшы, патрабуе неадкладнага ўдзелу ў ёй усёю сілаю душы сваёй, патрабуе хуткага подзвігу, з неадменным жаданнем хаця б усім ахвяраваць дзеля гэтага подзвігу, нават жыццём. Хаця, на няшчасце, не разумеюць гэтыя юнакі, што ахвяра жыццём ёсць, мабыць, самая лягчэйшая з усіх ахвяр у мностве такіх выпадкаў і што ахвяраваць, напрыклад, з вірлівага ў юнацтве жыцця пяць-шэсць гадоў на цяжкую, складаную вучобу, на навуку, хаця б дзеля таго толькі, каб удзесяцярыць у сабе сілы дзеля служэння той жа праўдзе і таму ж подзвігу, які аблюбаваў і які прапанаваў сабе здзейсніць, — такая ахвяра спрэс для многіх з іх амаль зусім не пад сілу. Алёша абраў толькі супрацьлеглы ўсім шлях, але з тою ж прагай хуткага подзвігу. Ледзьве толькі ён, задумаўшыся сур'ёзна, уразіўся перакананнем, што бясмяротнасць і Бог існуюць, то адразу ж, натуральна, сказаў сабе: «Хачу жыць дзеля бясмяротнасці, а палавіннага кампрамісу не прымаю». Гэтаксама калі б ён вырашыў, што бясмяротнасці і Бога няма, то адразу б пайшоў у атэісты і ў

сацыялісты (бо сацыялізм ёсць не толькі працоўнае пытанне, ці так званая чацвёртага саслоўя, але пераважна ёсць атэістычнае пытанне, пытанне сучаснага ўвасаблення атэізму, пытанне Вавілонскай вежы, якая будуюцца менавіта без Бога, не дзеля дасягнення нябёсаў з зямлі, а дзеля звядзення нябёсаў на зямлю). Алёшу здавалася нават дзіўным і немагчымым жыць па-ранейшаму. Сказана: «Раздай усё і ідзі за мной, калі хочаш быць дасканаль». Алёша і сказаў сабе: «Не магу я аддаць замест “усяго” два рублі, а замест “ідзі за мной” хадзіць толькі да палудніцы». З успамінаў яго маленства, мабыць, захавалася нешта пра наш падгорадны манастыр, куды магла вазіць яго маці да палудніцы. Мабыць, паўплывалі і касыя промні на заходзе сонца перад абразом, да якога яго працягвала яго клікуша-маці. Задуменны ён прыехаў да нас тады, мабыць, толькі вось паглядзець: ці ўсё тут або і тут толькі два рублі, і – у манастыры сустрэў гэтага старца...

Старац гэты, як я ўжо патлумачыў вышэй, быў старац Засіма; але трэба б тут сказаць некалькі слоў і пра тое, што такое ўвогуле «старцы» ў нашых манастырах, і вось шкада, што адчуваю сябе на гэтым шляху не досыць кампетэнтным і цвёрдым. Паспрабую, аднак, паведаміць маленькімі словамі і ў павярхоўным выкладанні. І па-першае, людзі спецыяльныя і кампетэнтныя сцвярджаюць, што старцы і старцаўства з'явіліся ў нас, па нашых рускіх манастырах, дужа толькі нядаўна, нават няма і ста гадоў, у той час як на ўсім праваслаўным Усходзе, асабліва на Сінаі і на Афоне, існуюць далёка ўжо за тысячу гадоў. Сцвярджаюць, што

існавала старцаўства і ў нас на Русі ў часы старажытных ці неадменна павінна было існаваць, але ў выніку бедстваў Расіі, татаршчыны, смутаў, перапынку ранейшых зносінаў з Усходам пасля паняволення Канстанцінопаля звычай гэты забыўся ў нас і старцы перапыніліся. Адроджана ж яно ў нас ізноў з канца мінулага стагоддзя адным з вялікіх падзвіжнікаў (так называюць яго) Паісіем Велічкоўскім і вучнямі яго, але і дасюль, нават праз сто амаль гадоў, існуе вельмі яшчэ не ў многіх манастырах і нават зазнавала часам амаль што ганенні, як нечуваная па Расіі навела. У прыватнасці працвіло яно ў нас на Русі ў адной знакамітай пустэчы, Казельскай Опцінай. Калі і кім насадзілася яно і ў нашым падгорадным манастыры, не магу сказаць, але ў ім ужо лічылася трэцяе пераемніцтва старцаў, і старац Засіма быў з іх апошнім, але і ён ужо амаль паміраў ад слабасці і хвароб, а замяніць яго нават і не ведалі кім. Пытанне для нашага манастыра было важлівае, таму што манастыр наш нічым асабліва не быў да таго часу знакаміты: у ім не было ні мошчаў святых багагоднікаў, ні з'яўленых чудатворных ікон, не было нават славурых паданняў, звязаных з нашаю гісторыяй, не лічылася за ім гістарычных подзвігаў і заслуг айчыне. Працвіў ён і ўславіўся на ўсю Расію менавіта з-за старцаў, каб бачыць і паслухаць якіх сцякаліся да нас багамольцы натоўпамі з усёй Расіі з-за тысяч вёрстаў. Такім чынам, што ж такое старац? Старац – той, хто бярэ вашу душу, вашу волю ў сваю душу і ў сваю волю. Абраўшы старца, вы сваёй волі выракаецеся і аддаеце яе яму ў поўны послух з поўным самавырачэннем. Гэты спакус, гэтую

страшэнную школу жыцця сябеахвяравальнік прымае добраахвотна ў спадзеве пасля доўгага спакусу перамагчы сябе, авалодаць сабою да таго, каб мог нарэшце дасягнуць, праз послух усяго жыцця, ужо дасканалай свабоды, то бок свабоды ад самога сябе, пазбегнуць лёсу тых, якія ўсё жыццё пражылі, а сябе ў сабе не знайшлі. Вынаходка гэтая, то бок старцаўства, – не тэарэтычная, а выведзеная на Усходзе з практыкі, у наш час ужо тысячагадовай. Абавязкі да старца не тое, што звычайны «послух», які заўсёды быў і ў нашых рускіх манастырах. Тут прызнаецца вечная споведзь усіх судзеячаў старца і непарушная сувязь паміж звязвальнікам і звязаным. Распавядаюць, напрыклад, што аднойчы, у старажытныя часы хрысціянства, адзін такі вольны паслухмянец, не выканаўшы нейкага послуху, ускладзенага на яго ягоным старцам, пайшоў ад яго з манастыра і прыйшоў у іншую краіну, з Сірыі ў Егіпет. Там пасля доўгіх і вялікіх подзвігаў патрапіў нарэшце перацярпець катаванні і пакутніцкую смерць за веру. Калі ж царква хавала цела яго, ужо шануючы яго як святога, то раптам пры воклічы дыякана: «Агалошаныя, ізьдзіце!» – труна з целам мучаніка сарвалася з месца і была вызрынутая з храма, і так да трох разоў. І нарэшце толькі даведаліся, што гэты святы пакутнік парушыў послух і пайшоў ад свайго старца, а таму без дазволу старца не мог быць і дараваны, нават нягледзячы на свае вялікія подзвігі. Але калі пакліканы старац пазбавіў яго ад послуху, тады толькі магло здзейсніцца і пахаванне яго. Вядома, усё гэта толькі старажытная легенда, але вольны і нядаўныя быць: адзін з

нашых сучасных мніхаў ратаваўся на Афоне, і раптам старац яго загадаў яму пакінуць Афон, які ён палюбіў як святыню, як ціхі прыстанак, да глыбіні душы сваёй, і ісці спачатку ў Іерусалім на пакланенне святым месцам, а потым назад у Расію, на поўнач, у Сібір: «Там табе месца, а не тут». Уражаны і забіты горам манах з'явіўся ў Канстанцінопаль да ўсяленскага патрыярха і маліў пазбавіць яго послуху, і вось усяленскі ўладыка адказаў яму, што не толькі ён, патрыярх усяленскі, не можа пазбавіць яго, але і на ўсёй зямлі няма, ды і не можа быць такой улады, якая магла б пазбавіць яго ад послуху, аднойчы ўжо накладзенага старцам, акрамя толькі ўлады самога таго старца, які наклаў яго. Такім чынам, старцаўства адорана ўладай у вядомых выпадках бязмежнаю і неспасціжнаю. Вось чаму ў многіх манастырах старцаўства ў нас спачатку сустрэта было амаль ганеннем. Між тым старцаў адразу ж сталі высока паважаць у народзе. Да старцаў нашага манастыра сцякаліся, напрыклад, і прасталюдзіны і самыя знаныя людзі, з тым каб, прыпадаючы да іх, спавядаць ім свае сумнівы, свае грахі, свае пакуты і спытаць парады і павучання. Бачачы гэта, супраціўнікі старцаў крычалі, разам з іншымі абвінавачаннямі, што тут самаўладна і легкадумна прыніжаецца таемства споведзі, хаця безупыннае спавяданне сваёй душы старцу паслухмянцам яго ці свецкім праводзіцца зусім не як таемства. Скончылася, аднак, тым, што старцаўства ўтрымалася і мала-памалу па рускіх манастырах усталёўваецца. Праўда, бадай, і тое, што гэта выпрабаваная і ўжо тысячагадовая зброя для

маральнага перараджэння чалавека ад рабства да свабоды і да маральнага ўдасканалення можа ператварыцца ў абапалавострую зброю, што іншага, бадай, прывядзе замест пакоры і канчатковага самавалодання, наадварот, да самай сатанінскай гордасці, то бок да ланцугоў, а не да свабоды.

Старац Засіма быў гадоў шасцідзсяці пяці, паходзіў з памешчыкаў, некалі ў самым раннім юнацтве быў вайскоўцам і служыў на Каўказе обер-афіцэрам. Без сумніву, ён уразіў Алёшу якой-небудзь асаблівай уласцівасцю душы сваёй. Алёша жыў у самой келлі старца, які вельмі палюбіў яго і дапусціў да сябе. Трэба адзначыць, што Алёша, жывучы тады ў манастыры, быў яшчэ нічым не звязаны, мог выходзіць куды заўгодна хоць на цэлыя дні, і калі насіў свой падраснік, то добраахвотна, каб ні ад кога ў манастыры не адрознівацца. Але ўжо пэўна гэта яму і самому падабалася. Мабыць, на юнацкае ўяўленне Алёшы моцна падзейнічала гэтая сіла і слава, якая акаляла безупынна яго старца. Пра старца Засіму казалі многія, што ён, дапускаючы да сябе такія многія гады усіх, хто прыходзіў да яго спавядаць сэрца сваё і прагнуў ад яго парады і загойнага слова, да таго шмат прыняў у душу сваю шчырасцяў, скрухаў, прызнанняў, што напрыканцы набыў празорлівасць ужо настолькі тонкую, што з першага погляду на твар незнаёмага, які прыходзіў да яго, мог угадваць: з чым той прыйшоў, чаго таму трэба і нават якога кшталту мука кроіць яго сумленне, і здзіўляў, бянтэжыў і амаль пужаў часам наведніка такім веданнем таямніцы яго, перш чым той казаў слова. Але пры гэтым Алёша амаль заўсёды

заўважаў, што многія, амаль усе, хто ўваходзіў у першы раз да старца на адасобленую гутарку, уваходзілі ў страху і непакоі, а выходзілі ад яго амаль усе светлымі і радаснымі, і самы змрочны твар ператвараўся ў шчаслівы. Алёшу незвычайна ўражвала і тое, што старац быў зусім не строгі; наадварот, быў заўсёды амаль вясёлы ў абыходжанні. Манахі пра яго казалі, што ён якраз прывязваецца душой да таго, хто больш грэшны, і, хто за ўсіх больш грэшны, таго ён за ўсіх больш і палюбіць. З манахаў знаходзіліся, нават і пад самы канец ужо жыцця старца, ненавіснікі і зайздроснікі яго, але іх станавілася ўжо мала, і яны маўчалі, хаця было ў іх ліку некалькі дужа знакамітых і важлівых у манастыры асоб, як напрыклад адзін з найстарэйшых мніхаў, вялікі маўклівец і незвычайны поснік. Але ўсё ж такі велізарная большасць трымала ўжо несумніўна бок старца Засімы, а з іх вельмі многія нават любілі яго ўсім сэрцам, горача і шчыра; некаторыя ж былі прывязаны да яго амаль фанатычна. Такія проста казалі, не зусім, зрэшты, уголас, што ён святы, што ў гэтым няма ўжо і сумніву, і, прадбачачы блізкі скон яго, чакалі нябаўных нават цудаў і вялікай славы ў самай бліжэйшай будучыні ад спачылага манастыру. У цудоўную сілу старца верыў беспярэчліва і Алёша, гэтак жа, як беспярэчліва верыў і расповеду пра труну, якая вылягала з царквы. Ён бачыў, як многія з тых, хто прыходзіў з хворымі дзецьмі ці дарослымі сваякамі і маліў, каб старац усклаў на іх рукі і прачытаў над імі малітву, вярталіся неўзабаве, а іншыя дык і на другі ж дзень, назад і, падаючы са слязьмі перад старцам, дзякавалі

яму за вылекаванне. Ці было вылекаванне насамрэч або толькі натуральнае паляпшэнне падчас хваробы – для Алёшы ў гэтым пытанні не існавала, бо ён цалкам ужо верыў у духоўную сілу свайго настаўніка, і слава яго была нібы ўласнай яго ўрачыстасцю. Асабліва ж дрыжэла ў яго сэрца, і ўвесь нібы ззяў ён, калі старац выходзіў да натоўпу багамольцаў з простага народу, якія чакалі яго выхаду ля брамы скіта, і знарок, каб бачыць старца і дабраславіцца ў яго, сцякаліся з усёй Расіі. Яны падалі перад ім, плакалі, цалавалі ногі яго, цалавалі зямлю, на якой ён стаіць, лямантавалі, бабы працягвалі да яго дзяцей сваіх, падводзілі хворых клікуш. Старац размаўляў з імі, чытаў над імі кароткую малітву, дабраслаўляў і адпускаў іх. У апошні час ад прыпадкаў хваробы ён станавіўся часам такі слабы, што ледзь хапала сілы выйсці з келлі, і багамольцы чакалі часам у манастыры яго выхаду па некалькі дзён. Для Алёшы не было ніякага пытання, за што яны яго так любяць, за што яны так падаюць перад ім і плачуць ад расчулення, заўважыўшы толькі твар яго. О, ён цудоўна разумеў, што для пакорлівай душы рускага прасталюдзіна, змучанай працай і горам, а галоўнае, заўсёднаю несправядлівасцю і заўсёдным грэхам, як сваім, так і грамадскім, няма мацнейшай патрэбы і суцяшэння, як займець святыню і святога, упасці перад ім і пакланіцца яму: «Калі ў нас грэх, няпраўда і спакушэнне, то ўсё адно ёсць на зямлі тамсці, дзесьці святы і найвышэйшы; у таго затое праўда, той затое ведае праўду; значыць, не памірае яна на зямлі, а, такім чынам, калі-небудзь і да нас прыойдзе і запануе па ўсёй

зямлі, як абяцана». Ведаў Алёша, што так вось і адчувае і нават разважае народ, ён разумеў гэта, але тое, што старац якраз і ёсць гэты самы святы, гэты захавальнік Божай праўды ў вачах народа, — у гэтым ён ані не сумняваўся і сам разам з гэтымі мужыкамі ў плачы і хворымі іх бабамі, якія працягвалі старцу дзяцей сваіх. Перакананне ж у тым, што старац, спачыўшы, прынясе незвычайную славу манастыру, панавала ў душы Алёшы, мабыць, нават мацней, чым у каго б там ні было ў манастыры. І наогул увесь гэты апошні час нейкае глыбокае, палымянае ўнутранае захапленне ўсё мацней і мацней разгаралася ў яго сэрцы. Не бянтэжыла яго ані, што гэты старац усё ж такі стаіць перад ім адзінкай: «Усё адно, ён святы, у яго сэрцы таямніца абнаўлення для ўсіх, тая моц, якая ўсталое нарэшце праўду на зямлі, і будучь усе святыя, і будучь любіць адно аднаго, і не будзе ні багатых, ні бедных, ні ўзвышаных, ні зняважаных, а будучь усе як дзеці Боскія і настане сапраўднае царства Хрыстова». Вось пра што мроілася сэрцу Алёшы.

Здаецца, што на Алёшу зрабіў наймацнейшае ўражанне прыезд яго абодвух братоў, якіх ён да таго абсалютна не ведаў. З братам Дзмітрыем Фёдаравічам ён сышоўся хутчэй і бліжэй, хаця той прыехаў пазней, чым з другім (адзінаўлонневым) братам сваім, Іванам Фёдаравічам. Ён жахліва цікавіўся зведаць брата Івана, але вось той ужо жыў два месяцы, а яны хоць і бачыліся досыць часта, але ўсё яшчэ ніяк не сыходзіліся: Алёша быў і сам маўклівы і нібы чакаў нечага, нібы саромеўся нечага, а брат Іван, хаця Алёша і прымеціў спачатку на сабе яго доўгія і

цікаўныя погляды, здаецца, хутка перастаў нават і думаць пра яго. Алёша заўважыў гэта з пэўнай засаромленасцю. Ён прыпісаў раўнадушнасць брата розніцы ў іх гадах і ў прыватнасці ў адукацыі. Але думаў Алёша і іншае: настолькі малая цікаўнасць і спагада да яго, мабыць, паходзіла ў Івана і ад чаго-небудзь зусім Алёшу невядомага. Яму ўсё здавалася чамусьці, што Іван нечым заняты, нечым унутраным і важлівым, што ён імкнецца да нейкай мэты, мабыць вельмі цяжкой, так што яму не да яго, і што вось гэта і ёсць тая адзіная прычына, чаму ён глядзіць на Алёшу рассяяна. Задумваўся Алёша і пра тое: ці не было тут якой-небудзь пагарды да яго, да дурненькага паслухмянца, ад вучонага атэіста. Ён дакладна ведаў, што брат яго атэіст. Пагардай гэтай, калі яна і была, ён пакрыўдзіцца не мог, але ўсё ж такі з нейкай незразумелай сабе самому і трывожнай сарамлівасцю чакаў, калі брат захоча падысці да яго бліжэй. Брат Дзмітрый Фёдаравіч адгукаўся пра брата Івана з найлыбейшай павагай, з нейкім асаблівым пранікненнем казаў пра яго. Ад яго ж даведаўся Алёша ўсе падрабязнасці таго важлівага пытання, якое звязвала ў апошні час абодвух старэйшых братоў надзвычайнай і цеснай повяззю. Захопленыя водгукі Дзмітрыя пра брата Івана былі тым больш характэрнымі ў вачах Алёшы, што брат Дзмітрый быў чалавек у параўнанні з Іванам амаль увогуле неадукаваны, і абодва, пастаўленыя разам адзін з другім, уяўлялі, здавалася, такую яскравую супрацьлегласць як асобы і характары, што, мабыць, нельга б было і прыдумаць двух чалавек больш непадобных паміж

сабой.

Вось у гэты ж час і адбылося спатканне, або, лепш сказаць, сямейная сходка, усіх чальцоў гэтай бязладнай сям'і ў келлі старца, якая мела надзвычайны ўплыў на Алёшу. Прычына да гэтай сходкі, па-сапраўднаму, была фальшывая. Тады якраз нязгоды па спадчыне і па маёмасных разліках Дзмітрыя Фёдаравіча з бацькам яго, Фёдарам Паўлавічам, дайшлі, відаць, да немагчымага пункту. Адносіны абвастраліся і сталі невыносныя. Фёдар Паўлавіч, здаецца, першы і, здаецца, жартуючы падаў думку пра тое, каб сысціся ўсім ў келлі старца Засімы і, хоць і не выкарыстоўваючы адкрытае яго пасярэдніцтва, усё ж такі як-небудзь дамовіцца прыстойнай, прычым сан і асоба старца маглі б мець нешта пераканальнае і прыміральнае. Дзмітрый Фёдаравіч, які ніколі ў старца не бываў і нават не бачыў яго, вядома, падумаў, што старцам яго хочуць нібы спужаць; але паколькі ён і сам дакараў сябе таемна за многія асабліва рэзкія выбрыкі ў спрэчцы з бацькам за апошні час, то і прыняў выклік. Дарэчы заўважыць, што жыў ён не ў доме бацькі, як Іван Фёдаравіч, а асобна, у другім канцы горада. Тут здарылася, што, жывучы ў гэты час у нас, Пётр Аляксандравіч Мівусаў асабліва ўхапіўся за гэтую ідэю Фёдара Паўлавіча. Ліберал саракавых і пяцідзясятых гадоў, вальнадумец і атэіст, ён, ад нуды мабыць, а мабыць, для легкадумнай забавы, узяў у гэтым надзвычайны ўдзел. Яму раптам захацелася паглядзець на манастыр і на «святога». Паколькі ўсё яшчэ працягваліся яго даўнія спрэчкі з манастыром і ўсё яшчэ доўжылася цяганіна пра

пазямельную мяжу іх валоданняў, пра нейкія правы высечкі лесу і рыбнай лоўлі ў рэчцы і інш., то ён і паспяшаўся гэтым пакарыстацца з прычыны таго, што сам жадаў бы дамовіцца з айцом ігуменам: ці нельга як-небудзь скончыць іх спрэчкі палюбоўна? Наведніка з такімі добрымі намерамі, безумоўна, маглі прыняць у манастыры больш уважліва і ветліва, чым проста цікаўнага. У выніку ўсіх гэтых меркаванняў і мог зладкавацца нейкі ўнутраны ўплыў у манастыры на хворага старца, які ў апошні час зусім ужо не пакідаў келлю і адмаўляў па хваробе нават звычайным наведнікам. Скончылася тым, што старац даў згоду і дзень быў прызначаны. «Хто мяне паставіў дзяліць паміж імі?» — заявіў ён толькі з усмешкай Алёшу.

Даведаўшыся пра спатканне, Алёша вельмі сумеўся. Калі хто з гэтых цяжарнікаў і спрэчнікаў мог глядзець сур'ёзна на гэты з'езд, то, без сумніву, адзін толькі брат Дзмітрый; астатнія ж усе прыйдуць з мэтаў легкадумных і для старца, мабыць, зняважлівых — вось што разумеў Алёша. Брат Іван і Мівусаў прыедуць з цікаўнасці, мабыць самай грубай, а бацька яго, мабыць, дзеля якой-небудзь блазнерскай і акцёрскай сцэны. О, Алёша хоць і маўчаў, але дастаткова і глыбока ведаў ужо свайго бацьку. Паўтараю, гэты хлопчык быў зусім не такім прастадушным, якім усе лічылі яго. З цяжкім пачуццём чакаў ён прызначанага дня. Без сумніву, ён вельмі клапаціўся сам, у сэрцы сваім, пра тое, каб як-небудзь усе гэтыя сямейныя нязгоды скончыліся. Тым не менш самы галоўны клопат яго быў пра старца: ён трымцеў за яго, за славу яго, баяўся абраз яму, асабліва

тонкіх, ветлівых кпінаў Мівусава і недамовак звысоку вучонага Івана, так гэта ўсё ўяўлялася яму. Ён нават хацеў рызыкнуць папярэдзіць старца, сказаць што-небудзь пра гэтых асоб, якія могуць прыбыць, але падумаў і змоўчаў. Перадаў толькі напярэдадні прызначанага дня праз аднаго знаёмага брата Дзмітрыю, што вельмі любіць яго і чакае ад яго выканання абяцання. Дзмітрый задумаўся, таму што нічога не мог прыгадаць, што б такое яму абяцаў, адказаў толькі лістом, што з усёй сілы сябе стрымае «перад нізасцю», і хаця шануе старца і брата Івана, але перакананы, што тут або якая-небудзь яму пастка, або нявартая камедыя. «Тым не менш хутчэй праглыну свой язык, чым манкірую павагай да святога мужа, якога ты так паважаеш», — скончыў Дзмітрый сваё пісьміццо. Алёшу яно не вельмі ўзбадзёрыла.

Кніга другая. НЕДАРЭЧНЫ СХОД

І. ПРЫЕХАЛІ Ё МАНАСТЫР

Надарыўся прыўкрасны, цёплы і ясны дзень. Быў канец жніўня. Спатканне з старцам абумоўлена было адразу пасля позняй палудніцы, прыкладна а палове дванацатай. Нашы наведнікі манастыра да палудніцы, аднак, не завіталі, а прыехалі якраз у свінья галасы. Прыехалі яны ў двух экіпажах; у першым экіпажы, у франтаватай брычцы, запрэжанай парай дарагіх коней, з'явіўся Пётр Аляксандравіч Мівусаў з сваім далёкім сваяком, вельмі

маладым чалавекам, гадоў дваццаці, Пятром Фамічом Калганавым. Гэты малады чалавек рыхтаваўся паступіць ва ўніверсітэт; Мівусаў жа, у якога ён чамусьці пакуль жыў, спакушаў яго з сабою за мяжу, у Цюрых або ў Іену, каб там паступіць ва ўніверсітэт і скончыць курс. Малады чалавек яшчэ не вырашыў. Ён быў задумлівы і нібы рассяяны. Твар яго быў прыемны, целасклад дужы, рост даволі высокі. У поглядзе яго здаралася дзіўная нерухомасць: падобна ўсім вельмі рассяяным людзям, ён глядзеў на вас часам упарта і доўга, а між тым зусім вас не бачыў. Быў ён маўклівы і крыху няспрыгны, але бывала, — зрэшты не інакш як з кімнебудзь сам-насам, — што ён раптам стане страшэнна гаваркі, пахопісты, смяшлівы, смеючыся бог ведае іншы раз чаму. Але ажыўленне яго гэтак жа хутка і раптам згасала, як хутка і раптам нараджалася. Быў ён апрануты заўсёды добра і нават вытанчана: ён ужо меў пэўнае незалежнае багацце і чакаў яшчэ значна большага. З Алёшам быў прыяцелем.

У вельмі лядашчай, брынклівай, але ёмістай рамізіцкай брычцы, на пары старых сіва-ружовых коней, якія значна адсталі ад брычкі Мівусава, пад'ехалі і Фёдар Паўлавіч з сынкам сваім Іванам Фёдаравічам. Дзмітрый Фёдаравічу яшчэ напярэдадні паведамлены быў і час і тэрмін, але ён спазніўся. Наведнікі пакінулі экіпажы ля агароджы, у гасцініцы, і ўвайшлі ў манастырскую браму пешшу. Акрамя Фёдара Паўлавіча, астатнія трое, здаецца, ніколі не бачылі ніякага манастыра, а Мівусаў дык гадоў трыццаць, мабыць, і ў царкве не быў. Ён аглядаўся з нейкай

цікаўнасцю, не пазбаўленай нейкай напушчанай на сябе бесцырымоннасці. Але для назіральнага яго розуму акрамя царкоўных і гаспадарчых пабудоў, дужа, зрэшты, звычайных, ва ўнутранасці манастыра нічога не ўяўлялася. Праходзіў апошні народ з царквы, скідаючы шапкі і хрысцячыся. Паміж простанароддзя сустракаліся і прыезджыя больш вышэйшых колаў, дзве-тры дамы, адзін вельмі стары генерал, усе яны стаялі ў гасцініцы. Жабракі абступілі нашых наведнікаў адразу ж, але ім ніхто нічога не даў. Толькі Пятруша Калганаў выняў з партманэта грыўню і, заспяшаўшыся і сканфузіўшыся бог ведае чаму, хутчэй сунуў адной бабе, шпарка прамовіўшы: «Падзяліць пароўну». Ніхто яму на гэта нічога з яго спадарожнікаў не зазначыў, так што не было чаго яму канфузіцца, але, заўважыўшы гэта, ён яшчэ больш сканфузіўся.

Было, аднак, дзіўна; іх па-сапраўднаму павінны б былі чакаць і, мабыць, з некаторым нават гонарам: адзін нядаўна яшчэ тысячу рублёў ахвяраваў, а другі быў найбагацейшым памешчыкам і найадукаванейшым, так бы мовіць, чалавекам, ад якога ўсе яны тут часткова залежалі з прычыны лоўляў рыбы ў рацэ, у выніку кірунку, які мог набыць працэс. І вось, аднак жа, ніхто з афіцыйных асоб іх не сустракае. Мівусаў рассеяна глядзеў на магільныя камяні каля царквы і хацеў быў заўважыць, што магілкі гэтыя, мусіць, абышліся даражэнька сваякам за права хаваць у такім «святым» месцы, але змоўчаў: простая ліберальная іронія перараджалася ў ім амаль што ўжо ў гнеў.

— Чорт, у каго тут, аднак, спытаць, у гэтай

бязладнасці... Гэта трэба б вырашыць, таму што час праходзіць, — прамовіў ён раптам, нібы кажучы сам сабе.

Раптам падышоў да іх адзін паджылы лысаваты спадар у шырокім летнім паліто і з салодкімі вочкамі. Прыўзняўшы капялюш, мядова прысюсюкваючы, адрэкамендаваўся ён усім наогул тульскім памешчыкам Максімавым. Ён у момант увайшоў у клопаты нашых падарожных.

— Старац Засіма жыве ў скіце, у скіце наглуха, крокаў чатырыста ад манастыра, праз лясок, праз лясок...

— Гэта я ведаю-с, што праз лясок, — адказаў яму Фёдар Паўлавіч, — ды дарогу ж мы не зусім памятаем, даўно не бывалі.

— А вось у гэтую браму, і проста ляском... ляском. Хадзем. Ці не пажадаеце... мне самому... я сам... Вось сюды, сюды...

Яны выйшлі з брамы і накіраваліся лесам. Памешчык Максімаў, чалавек гадоў шасцідзесяці, не тое што ішоў, а, лепш сказаць, амаль бег збоку, разглядаючы іх усіх з сутаргавай, немагчымай амаль цікаўнасцю. У вачах яго было нешта лупатае. — Ці разумееце, мы да гэтага старца па сваёй патрэбе, — адзначыў строга Мівусаў, — мы, так бы мовіць, атрымалі аўдыенцыю «ў гэтай асобы», а таму хоць і ўдзячныя вам за дарогу, але вас ужо не папросім уваходзіць разам.

— Я быў, быў, я ўжо быў... Un chevalier parfart!³ — і памешчык пусціў на паветра пстрычку пальцам.

— Хто гэта chevalier?⁴ — спытаў Мівусаў. — Старац,

цудоўны старац, старац. Гонар і слава манастыру Засіма. Гэта такі старац...

Але бязладную прамову яго перабіў запыханы ўжо ля падарожных манашак, у клубуку, невысокага росту, вельмі бляклы і змарнелы. Фёдар Паўлавіч і Мівусаў спыніліся. Манах з надзвычай ветлівым, амаль паясным паклонам вымавіў:

— Айцец ігумен, пасля наведвання вашага ў скіце, шчыра просіць вас усіх, спадарства, у яго паесці. У яго ў гадзіну, не пазней. І вас таксама, — звярнуўся ён да Максімава.

— Гэта я неадменна выканаю! — крыкнуў Фёдар Паўлавіч, страшэнна абрадаваўшыся запрашэнню, — неадменна. І ведаеце, мы ўсе далі слова паводзіць сябе тут прыстойна... А вы, Пётр Аляксандравіч, завітаеце?

— Ды яшчэ ж бы не? Ды я навошта ж сюды і прыехаў, як не бачыць усе іх тутэйшыя звычаі. Я адным толькі абцяжарваюся, менавіта тым, што я цяпер з вамі, Фёдар Паўлавіч...

— Так, Дзмітрыя Фёдаравіча яшчэ не існуе.

— Ды і цудоўна б было, каб ён манкіраваў, мне прыемна, ці што, уся гэтая ваша мазаніна, ды яшчэ з вамі ў дадатак? Дык да полудня будзем, падзякуйце айцу ігумену, — звярнуўся ён да манашка.

— Не, вось я вас абавязаны кіраваць да самога старца, — адказаў манах.

— А я, калі так, да айца ігумена, я тым часам напраткі да айца ігумена, — зашчабятаў памешчык Максімаў. —

Айцец ігумен у цяперашні час заняты, але як вам будзе заўгодна... — нерашуча вымавіў манах.

— Найнадакучлівы старычынка, — адзначыў уголас Мівусаў, калі памешчык Максімаў пабег назад у манастыр.

— Да фон Зона падобны, — прамовіў раптам Фёдар Паўлавіч.

— Вы толькі гэта і ведаеце... З чаго ён падобны да фон Зона? Вы самі хоць бачылі фон Зона?

— Яго картку бачыў. Хоць не рысамі твару, дык нечым невытлумачальным. Найчысцейшы другі экзэмпляр фон Зона. Я гэта заўсёды па адной толькі фізіяноміі пазнаю.

— А бадай што; вы ў гэтым знаўца. Толькі вось што, Фёдар Паўлавіч, вы самі цяпер мелі ласку згадаць, што мы далі слова весці сябе прыстойна, памятайце. Кажу вам, стрымайцеся. А пачняце блазна з сябе ўдаваць, дык я не маю намеру, каб мяне з вамі на адну дошку тут паставілі... Бачыце, які чалавек, — звярнуўся ён да манаха, — я вось з ім баюся ўваходзіць да прыстойных людзей.

На бляклых, бяскроўных вуснах манашка з'явілася тонкая, маўчальная ўсмешачка, не без хітрасці ў сваім сэнсе, але ён нічога не адказаў, і надта зразумела было, што змоўчаў з пачуцця ўласнай годнасці. Мівусаў яшчэ больш наморшчыўся.

«О, чорт на іх усіх, стагодзямі толькі выпрацаваны знешні выгляд, а па сутнасці шарлатанства і лухта!» — пранеслася ў яго ў галаве.

— Вось і скіт, дайшлі! — крыкнуў Фёдар Паўлавіч. — Агароджа і брама зачыненыя.

І ён пачаў класці вялікія крыжы перад святымі, намаляванымі над брамай і збоку брамы.

— У чужой бажніцы свечкі не папраўляй, — адзначыў ён. — Усіх тут у скіце дваццаць пяць святых уратоўваюцца, адзін на аднаго глядзяць і капусту ядуць. І ніводнай жанчыны ў гэтую браму не ўвойдзе, вось што асабліва выдатна. І гэта ж сапраўды так. Толькі як жа я чуў, што старац дам прымае? — звярнуўся ён раптам да манашка.

— З простанароддзя жаночы пол і цяпер тут, вунь там, ляжаць ля галерэйкі, чакаюць. А для найвышэйшых дамскіх асоб прыбудаваны тутсама на галерэі, але па-за агароджай, два пакойчыкі, вось гэтыя самыя вокны, і старац выходзіць да іх унутраным ходам, калі здаровы, то бок усё ж за агароджу. Вось і цяпер адна пані, памешчыца харкаўская, спадарыня Хахлакова, чакае з сваёю расслабленаю дачкою. Верагодна, абяцаў да іх выйсці, хаця ў апошнія часы настолькі аслаб, што і да народу ледзве з'яўляецца.

— Значыць, усё ж пралазік да паняў вось з скіта ўладкаваны. Не падумайце, айцец святы, што я што-небудзь, я толькі так. Ведаеце, на Афоне, гэта ці чулі вы, не толькі наведванні жанчын не дазваляюцца, але і зусім не дазваляецца жанчын і ніякіх нават істот жаночага роду, курачак, індышчак, цялушчак...

— Фёдар Паўлавіч, я вярнуся і вас кіну тут аднаго, і вас без мяне адсюль выведуць за рукі, гэта я вам прадказваю.

— А чым я вам перашкаджаю, Пётр Аляксандравіч. Паглядзіце вось, — закрычаў ён раптам, ступіўшы за агароджу скіта, — паглядзіце, у якой яны даліне руж

жывуць.

Сапраўды, хоць руж цяпер і не было, але было мноства рэдкіх і прыўкрасных кветак паўсюль, дзе толькі можна было іх насадзіць. Песціла іх, відаць, дасведчаная рука. Кветнікі зладкаваны былі ў агароджах цэркваў і паміж магіл. Дамок, у якім знаходзілася келля старца, драўляны, аднапавярховы, з галерэяй перад уваходам, быў таксама абсаджаны кветкамі.

— А ці было гэта пры папярэднім старцу, Варсанофію? Той жа прыгожасці, кажуць, не любіў, ускокваў і біў кіем нават дамскі пол, — адзначыў Фёдар Паўлавіч, падымаючыся на ганчак. — Старац Варсанофій сапраўды здаваўся часам нібы юродзівым, але шмат расказваюць і глупстваў. Кіем жа ніколі і нікога не біў, — адказаў манашак. — Цяпер, спадары, хвінінку пачакайце, я пра вас апавяшчу.

— Фёдар Паўлавіч, у апошні раз умова, чуеце. Паводзьце сябе добра, не то я вам адплачу, — паспеў яшчэ раз прамармытаць Мівусаў.

— Зусім невядома, з чаго вы ў такім вялікім хваляванні, — кпліва заўважыў Фёдар Паўлавіч, — ці не грашкоў баіцеся? Ён жа, кажуць, па вачах пазнае, хто з чым прыходзіць. Ды і як высока цэніце вы іх думку, вы, такі парьжанін і перадавы спадар, здзівілі вы мяне нават, вось што!

Але Мівусаў не паспеў адказаць на гэты сарказм, іх папрасілі ўвайсці. Увайшоў ён трохі раздражнёны.

«Ну, цяпер загадзя сябе ведаю, раздражнёны,

заспрачаюся — пачну гарачыцца — і сябе і ідэю прыніжу»,
— мільганула ў яго ў галаве.

II. СТАРЫ БЛАЗАН

Яны ўвайшлі ў пакой амаль адначасова з старцам, які пры з'яўленні іх адразу паказаўся з сваёй спальнечкі. У келлі яшчэ раней за іх чакалі выхаду старца два скіцкія іераманахі, адзін — айцец бібліятэкар, а другі — айцец Паісій, чалавек хворы, хаця і не стары, але вельмі, як казалі пра яго, вучоны. Акрамя таго, чакаў, стоячы ў кутку (і ўвесь час потым заставаўся стоячы), малады хлапчына, гадоў дваццаці двух з выгляду, у штацкім сурдуце, семінарыст і ў будучыні багаслоў, якім апекаваліся чамусьці манастыр і брацця. Ён быў даволі высокага росту, з свежым тварам, з шырокімі скуламі, з разумнымі і ўважлівымі вузенькімі карымі вачыма. У твары выяўлялася абсалютная пачцінасць, але прыстойная, без бачнага запаб'ягання. Гасцей-наведнікаў ён нават і не прывітаў паклонам, як асоба ім не роўная, а, наадварот, падведанная і залежная.

Старац Засіма выйшаў у суправаджэнні паслухмянца і Алёшы. Іераманахі падняліся і прывіталі яго найглыбейшым паклонам, пальцамі кранаючыся зямлі, затым, дабраславіўшыся, пацалавалі руку яго. Дабраславіўшы іх, старац адказаў ім кожнаму такім жа глыбокім паклонам, пальцамі кранаючыся зямлі, і ў кожнага з іх папрасіў і для сябе дабраславення. Уся цырымонія прайшла вельмі сур'ёзна, зусім не як штодзённы абрад які-

небудзь, а амаль з нейкім пачуццём. Мівусаву, аднак, здалося, што ўсё робіцца з наўмысным умушчэннем. Ён стаяў спераду ўсіх таварышаў, што ўвайшлі з ім. Варта было б, — і ён нават абдумваў гэта яшчэ ўчора вечарам, — нягледзячы ні на якія ідэі, выключна з простаай ветлівасці (паколькі ўжо тут такія звычаі), падысці і дабраславіцца ў старца, прынамсі хоць дабраславіцца, калі ўжо не цалаваць руку. Але, убачыўшы цяпер усе гэтыя паклоны і цалаванні іераманахаў, ён у адну секунду змяніў рашэнне: пашанотна і сур'ёзна адважыў ён даволі глыбокі, па-свецкаму, паклон і адышоў да крэсла. Гэтакаса ж паступіў і Фёдар Паўлавіч, на гэты раз як малпа абсалютна перадражніўшы Мівусава. Іван Фёдаравіч раскланяўся вельмі паважна і ветліва, але таксама трымаючы рукі па швах, а Калганаў да таго сканфузіўся, што і зусім не пакланіўся. Старац апусціў руку, якая ўзнялася была для дабраслаўлення, і, пакланіўшыся ім у другі раз, папрасіў усіх садзіцца. Кроў заліла шчокі Алёшы; яму зрабілася сорамна. Збываліся яго кепскія прадчуванні.

Старац усеўся на скураную чырвонага дрэва канапку, вельмі старадаўняга вырабу, а гасцей, акрамя абодвух іераманахаў, змясціў ля супрацьлеглай сцяны, усіх чатырох поплеч, на чатырох чырвонага дрэва абабітых чорнаю моцна працёртаю скурай крэслах. Іераманахі ўселіся па баках, адзін ля дзвярэй, другі ля акна. Семінарыст, Алёша і паслухмянец заставаліся стоячы. Уся келля была вельмі невялікая і нейкага вялага выгляду. Рэчы і мэбля былі грубыя, бедныя і самыя толькі неабходныя. Два вазоны

кветак на акне, а на покуці шмат ікон — адна з іх багародзіцы, вялізнага памеру і маляваная, відаць, яшчэ нашмат раней за раскол. Перад ёй цеплілася лямпадка. Каля яе дзве іншыя іконы ў зіхатлівых рызах, затым каля іх робленья херувімчыкі, фарфоровыя яечкі, каталіцкі з слановай косці крыж у абдымках Mater dolorosa⁵ і некалькі замежных гравюр з вялікіх італьянскіх мастакоў мінулых стагоддзяў. Побач з гэтымі зграбнымі і дарагімі гравюрнымі выявамі красавалася некалькі лістоў самых простанароднейшых рускіх літаграфій святых, мучанікаў, свяціцеляў і інш., якія прадаюцца за капейкі на ўсіх кірмашах. Было некалькі літаграфічных партрэтаў рускіх сучасных і ранейшых архірэяў, але ўжо па іншых сценах. Мівусаў бегла азірнуў усю гэтую «казёншчыну» і пільным поглядам упёрся ў старца. Ён паважаў свой погляд, меў гэтую слабасць, ва ўсякім разе ў ім даравальную, прыняўшы пад увагу, што было яму ўжо пяцьдзясят гадоў — узрост, у які разумны свецкі і забяспечаны чалавек заўсёды становіцца да сябе больш пачцівым, часам нават бязвольна.

З першага імгнення старац яму не спадабаўся. Насамрэч, было нешта ў твары старца, што многім бы, і акрамя Мівусава, не спадабалася. Гэта быў невысокі згорблены чалавечак з вельмі слабымі нагамі, усяго толькі шасцідзесяці пяці гадоў, які здаваўся ад хваробы значна старэйшым, прынамсі гадоў на дзесяць. Увесь твар яго, зрэшты вельмі сухенькі, быў усеяны дробнымі

зморшчынкі, асабліва было шмат іх каля вачэй. Вочы ж былі невялікія, з светлых, хуткія і бліскучыя, накіштальт нібы дзве бліскучыя кропкі. Сівенькія валосікі захаваліся толькі на скронях, бародка была малюсенькая і рэдзенькая, клінам, а вусны, часта з усмешкай, — тоненькія, як дзве аборацкі. Нос не тое каб доўгі, а востранькі, быццам у птушачкі. «Па ўсіх прыкметах злосная і дробна-фанабэрыстая душачка», — працяцела ў галаве Мівусава. Наогул ён быў вельмі незадаволены сабой.

Бой гадзінніка дапамог пачаць гутарку. Прабіла хуткім боем на танным маленькім насценным гадзінніку з гірамі роўна дванаццаць. — Раўнюсенька гэты час, — крыкнуў Фёдар Паўлавіч, — а сына майго Дзмітрыя Фёдаравіча ўсё яшчэ няма. Выбачаюся за яго, свяшчэнны старац! (Алёша ўвесь так і здрыгануўся ад «свяшчэннага старца»). Сам жа я заўсёды акуратны, хвіліна ў хвіліну, памятаючы, што дакладнасць ёсць ветлівасць каралёў...

— Але ж вы прынамсі не кароль, — прамармытаў, адразу не ўтрымаўшыся, Мівусаў.

— Але, гэта так, не кароль. І ўявіце, Пётр Аляксандравіч, гэта ж я і сам ведаў, далібог! І вось заўсёды ж я так недарэчы скажу! Ваша вялебнасць! — усклікнуў ён з нейкім імгненным пафасам. — Вы бачыце перад сабою блазна, блазна сапраўды! Так і рэкамендуюся. Старая звычка, на жаль! А што недарэчна часам хлушу, дык гэта нават з намерам, з намерам расмяшыць і прыемным быць. Патрабуецца ж быць прыемным, ці не праўда? Прыезджаю гадоў сем таму ў адзін гарадочак, былі там пачынаннечкі, а

я з сякімі-такімі купчынкамі завязаў быў кампанійку. Ідзем да спраўніка, таму што яго трэба было пра сёе-тое папрасіць і паесці да нас паклікаць. Выходзіць спраўнік, высокі, тоўсты, бялявы і пануры чалавек, – самыя небяспечныя ў такіх выпадках суб'екты: печань у іх, печань. Я да яго наўпрост, і ведаеце, з бесцырымоннасцю свецкага чалавека: «Спадар спраўнік, будзьце, кажу, нашым, так бы мовіць, Напраўнікам!» – «Якім гэта, кажа, Напраўнікам?» Я ўжо бачу з першай паўсекунды, што ўчынак не выгараў, стаіць сур'ёзны, упёрся: «Я, кажу, пажартаваць хацеў, для агульнай весялосці, таму што спадар Напраўнік вядомы наш рускі капельмайстар, а нам якраз трэба для гармоніі нашага пачынання нахштальт нібы таксама капельмайстра...» І слухна ж растлумачыў і параўнаў, ці не праўда? «Прабачце, кажа, я спраўнік і каламбураў з звання майго ладзіць не дазволю». Павярнуўся і сьходзіць. Я за ім, крычу: «Так, так, вы спраўнік, а не Напраўнік!» – «Не, кажа, ужо калі сказана так, значыць, я Напраўнік». І ўявіце, пачынанне ж наша разладзілася! І ўсё ж я так, заўсёды ж я так. Неадменна я сваёю ж ветласцю сабе нашкоджу! Адноічы, шмат гадоў ужо таму назад, кажу адной упльывовай нават асобе: «Ваша жонка казыглівая жанчына-с», – у сэнсе то бок гонару, так бы мовіць нораўных якасцяў, а ён мне раптам на тое: «А вы яе казыгалі?» Не стрымаўся, раптам, дай, думаю, паветлюся: «Так, кажу, казыгаў-с» – ну тут ён мяне і паказыгаў. Толькі даўно ўжо гэта здарылася, так што ўжо не сорамна і расказаць, вечна ж я так сабе нашкоджу!

– Вы гэта і цяпер робіце, – з агідай прамармытаў Мівусаў.

Старац моўчкі разглядваў таго і другога.

– Быццам! Уявіце, я ж і гэта ведаў, Пётр Аляксандравіч, і нават, ведаеце, прадчуваў, што раблю, як толькі стаў казаць, і нават, ведаеце, прадчуваў, што раблю як толькі пачаў казаць, і нават, ведаеце, прадчуваў, што вы мне першы гэта і заўважыце. У гэтыя секунды, калі бачу, што жарт у мяне не выходзіць, у мяне, ваша вялебнасць, абедзве шчакі да ніжніх дзяснаў прысыхаць пачынаюць, амаль нібы сутарга робіцца; гэта ў мяне яшчэ з юнацтва, як я быў у дваран прыжывалам і прыжывальствам хлеб здабываў. Я блазан карэнны, з нараджэння, усё адно, ваша вялебнасць, што юродзівы; не спрачаюся, што і дух нячысты, можа, ува мне змяшчаецца, невялікага, дарэчы, калібру, важнейшы ж іншую б кватэру абраў, толькі не вашу, Пётр Аляксандравіч, а вы ж кватэра не надта. Але затое я веру, у Бога веру. Я толькі ў апошні час усумніўся, але затое цяпер сяджу і чакаю вялікіх слоўцаў. Я, ваша вялебнасць, як філосаф Дьдэрот. Ці вядома вам, найсвяцейны айцец, як Дьдэрот-філосаф з’явіўся да мітрапаліта Платона пры імператрыцы Кацярыне. Уваходзіць і наўпрост адразу: «Няма Бога». На што вялікі свяціцель падымае палец і адказвае: «Сказаў вар’ят у сэрцы сваім няма Бога!» Той як быў, дык і ў ногі: «Веру, крычыць, і хрышчэнне прымаю». Так яго і пахрысцілі тутсама. Княгіня Дашкава была хроснай, а Пацёмкін хросным бацькам...

– Фёдар Паўлавіч, гэта нязносна! Вы ж самі ведаеце,

што вы хлусіце і што гэты бязглузды анекдот няпраўда, навошта вы крыўляецеся? — дрыготкім голасам прамовіў, абсалютна ўжо не стрымліваючы сябе, Мівусаў.

— Усё жыццё прадчуваў, што няпраўда! — з зацікаўленасцю ўсклікнуў Фёдар Паўлавіч. — Я вам, спадары, затое ўсю праўду скажу: старац вялікі! даруйце, я апошняе, пра хрышчэнне ж Дыдэрога, сам цяпер дастварыў, вось у гэтую толькі хвіліначку, вось як распавядаў, а раней ніколі і ў галаву не прыходзіла. Для пікантнасці дастварыў. Для таго і крыўляюся, Пётр Аляксандравіч, каб мілейшым быць. А зрэшты, і сам не ведаю часам для чаго. А што да Дыдэрога, дык я яго «сказаў вар’яга» разоў дваццаць ад тутэйшых жа памешчыкаў яшчэ ў маладых гадах маіх чуў, калі ў іх жыў; ад вашай цётчкі, Пётр Аляксандравіч, Маўры Фамінічны таксама, між іншым, чуў. Усе ж яны дасюль упэўнены, што бязбожнік Дыдэрот да мітрапаліта Платона спрачацца пра Бога прыходзіў...

Мівусаў падняўся, не толькі страціўшы цярпенне, але нават нібы забыўшыся. Ён быў у шаленстве і ўсведамляў, што ад гэтага сам смешны. Сапраўды, у келлі адбывалася нешта зусім немагчымае. У гэтай самай келлі, мабыць ужо сорок ці пяцьдзясят гадоў, яшчэ пры ранейшых старцах, збіраліся наведнікі, але заўсёды з найглыбейшай пашанай, не інакш. Усе амаль дапушчаныя, уваходзячы ў келлю, разумелі, што ім робяць тым вялікую ласку. Многія ўкленчвалі і не ўставалі з калень увесь час наведвання. Многія з «найвышэйшых» нават асоб і нават

найадукаванейшых, мала таго, некаторыя з вальнадумных нават асоб, што прыходзілі або з цікаўнасці, або з іншай прычыны, уваходзячы ў келлю з усімі ці атрымліваючы спатканне сам-насам, ставілі сабе ў найпершы абавязак, усе да адзінага, найглыбейшую пачцівасць і далікатнасць на ўвесь час спаткання, тым больш што тут грошы не прыняты, а была толькі любоў і ласка з аднаго боку, а з другога – пакаянне і прага развязаць якое-небудзь цяжкае пытанне душы або цяжкі момант у жыцці ўласнага сэрца. Так што раптам такое блазнаванне, якое выявіў Фёдар Паўлавіч, непачцівае да месца, у якім ён знаходзіўся, выклікала ў сведках, прынамсі ў некаторых з іх, неўразуменне і здзіўленне. Іераманахі, якія, зрэшты, ніяк не змянілі сваіх фізіяномій, з сур'ёзнай увагай сачылі, што скажа старац, але, здаецца, рыхтаваліся ўжо падняцца, як Мівусаў. Алёша гатовы быў заплакаць і стаяў, панурыўшы галаву. Найдзіўней здавалася яму тое, што брат яго, Іван Фёдаравіч, адзіна на якога ён спадзяваўся і які адзін меў такі ўплыў на бацьку, што мог бы яго спыніць, сядзеў цяпер зусім нерухома на сваім крэсле, апусціўшы вочы і, як відаць, з нейкай нават дапытлівай цікаўнасцю чакаў, чым гэта ўсё скончыцца, быццам сам ён быў абсалютна тут пабочны чалавек. На Ракіціна (семінарыста), таксама Алёшу добра знаёмага і амаль блізкага, Алёша і зірнуць не мог: ён ведаў яго думкі (хаця ведаў іх адзін Алёша ва ўсім манастыры).

– Даруйце мне... – пачаў Мівусаў, звяртаючыся да стараца, – што я, мабыць, таксама здаюся вам удзельнікам у

гэтым нявартым жарце. Памылка мая ў тым, што я паверыў, што нават і такі, як Фёдар Паўлавіч, пры наведванні такой пачцівай асобы захоча зразумець свае абавязкі... Я не ўцяміў, што давядзецца прасіць прабачэння менавіта за тое, што з ім уваходзіш...

Пётр Аляксандравіч не дагаварыў і, зусім сканфузіўшыся, хацеў быў ужо выйсці з пакоя.

— Не турбуйцеся, прашу вас, — прыўзняўся раптам з свайго месца на свае кволяы ногі старац і, узяўшы за абедзве рукі Пятра Аляксандравіча, пасадзіў яго зноў на крэсты. — Будзьце спакойныя, прашу вас. Я асабліва прашу вас быць маім госцем, — і з паклонам, павярнуўшыся, сеў зноў на сваю канапку.

— Вялікі старац, вымаўце, абражаю я вас маёю жвавасцю або не? — крыкнуў раптам Фёдар Паўлавіч, схапіўшыся абедзвюма рукамі за ручкі крэслаў і нібы рыхтуючыся з іх выскачыць у адпаведнасці з адказам.

— Пераканальна і вас прашу не турбавацца і не саромецца, — значна прамовіў яму старац... — Не саромцеся, будзьце абсалютна як дома. А галоўнае, не саромцеся настолькі самога сябе, бо ад гэтага толькі ўсё і атрымліваецца.

— Абсалютна як дома? То бок у натуральным якраз выглядзе? О, гэтага шмат, зашмат, але — з замілаваннем прымаю! Ведаецца, дабраславёны айцец, вы мяне на натуральны якраз выгляд не выклікайце, не рызыкуйце... да натуральнага выгляду я і сам не дайду. Гэта я, каб вас ахаваць, папярэджваю. Ну-с, а іншае ўсё яшчэ знаходзіцца ў

змроку невядомасці, хаця б некаторыя і прагнулі распісаць мяне. Гэта я на ваш адрас, Пётр Аляксандравіч, кажу, а вам, найсвяцейшая істота, вось што вам: захапленне выказваю! — ён прыпадняўся і, падняўшы ўверх рукі, вымавіў:

— Шчаслівае лона, якое насіла цябе, і саскі, што кармілі цябе, — саскі асабліва! Вы мяне цяпер заўвагай вашай: «Не саромецца настолькі самога сябе, таму што ад гэтага толькі ўсё і атрымліваецца», — вы мяне заўвагай гэтай нібы навывлёт праткнулі і ўнутры прачыталі. Менавіта мне ўсё так і здаецца, калі я да людзей уваходжу, што я падлейшы за ўсіх і што ўсе мяне за блазна прымаюць, дык вось «давай жа я і насамрэч згуляю ў блазна, не баюся вашых меркаванняў, таму што ўсе вы да адзінага падлейшыя за мяне!» Вось таму я і блазан, ад сораму блазан, старац вялікі, ад сораму. Ад спадумлівасці адной і буянно. Бо калі б я толькі быў упэўнены, калі ўваходжу, што ўсе мяне за наймілейшага і найразумнейшага чалавека зараз жа прымучь, — Госпадзі! які б я тады быў добры чалавек! Настаўнік! — кінуўся ён раптам на калені, — што мне рабіць, каб успадчыніць жыццё вечнае? — Цяжка было і цяпер вырашыць: жартуе ён ці насамрэч у такім замілаванні?

Старац ўзняў на яго вочы і з усмешкай вымавіў:

— Самі даўно ведаеце, што трэба рабіць, розуму ў вас дастаткова: не ўпадайце ў п'янства і слоўнае неўстрыманне, не ўпадайце ў юрлівасць, а асабліва пашаноту грошай, ды зачыніце вашы піццёвыя дамы, калі не можаце ўсіх, то хоць два ці тры. А галоўнае, самае галоўнае — не хлусьце.